

แสดงธรรมโดย พระราชินีโรธรังสี (เทศก์ เทสรังสี)

วัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย

(ส่งมาให้โดยคุณพิมพ์)

ส่องทางสมถวิปัสสนา

คำนำ

หนังสือเล่มนี้ข้าพเจ้าเขียนขึ้นเพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติเฉพาะผู้ฝึกหัดจิตโดยตรง ถ้าผู้ยังไม่เคยฝึกหัดจิตแล้วก็ยากที่จะเข้าใจได้ เพราะเขียนตามอาการความเป็นไปในการปฏิบัติจิต ที่จะเขียนหนังสือเล่มนี้ ก็เพราะข้าพเจ้ามาคำนึงถึงผู้ปฏิบัติทั้งหลาย โดยส่วนมากเป็นผู้มีการศึกษาน้อย แต่มากด้วยศรัทธา ตั้งหน้าตั้งตาปฏิบัติพระกรรมฐานกันอย่างจริงจัง แต่การปฏิบัตินั้นผู้ฝึกหัดใหม่ทั้งหลายไม่ค่อยมีฝั่งมีฝา ไม่รู้ว่าปฏิบัติเป็นไปแล้วหรือยังไม่เป็นไป ถ้าเป็นไปแล้วก็ไม่รู้ว่าเป็นไปแค่ไหน จะหาร่องรอยยึดเอาหลักฐานแน่นอนไม่ได้ จึงพากันเสื่อมเสียจากการปฏิบัตินั้นก็มิ เพราะอุบายสอนผู้ฝึกหัดจิตนั้นไม่เหมือนเรียนปริยัติ

ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้เขียนแนวทางปฏิบัติ ซึ่งผู้ฝึกหัดจิตทั้งหลายพากันดำเนินอยู่แล้วเป็นส่วนมาก การดำเนินพระกรรมฐานนี้มีนัยเป็นอันมาก แต่เมื่อรวมความลงแล้วมีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. การเจริญพระกรรมฐาน บริกรรมหรือเพ่งเอาอันใดอันหนึ่งเป็นนิมิต ไม่ว่าจะภายนอกหรือภายใน เพื่อให้จิตสงบอย่างเดียว แล้วกำหนดเอาแต่ผู้รู้ แล้วอยู่ด้วยอาการอย่างนั้น เป็นที่พอใจและปรารถนา พุดง่ายๆ เรียกว่าฝึกหัดเอาแต่สมถะอย่างเดียว

๒. บริกรรมหรือเพ่งอย่างนั้นเหมือนกัน แต่ไม่ให้จิตสงบ คือน้อมจิตให้เข้าไปอยู่ในอารมณ์อันเดียว เพ่งพิจารณานิมิตนั้นให้เป็นธาตุหรือเป็นอสุภ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์เป็นต้น เมื่อเห็นชัดแล้วจิตจะรวมลงไปอยู่ในอารมณ์อันเดียว หรือจะเป็นสมาธิ หรือจะเกิดปัญญาให้สลดสังเวชก็ได้ พุดย่อยๆ เรียกว่าหัดสมถะเป็นไปพร้อมกันกับวิปัสสนา

ในหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าเขียนตามแนวข้อ ๒ นี้ เพราะว่าแนวนี้เดินสม่ำเสมอดีกว่าแนวที่หนึ่ง แต่เมื่อฝึกหัดแนวที่หนึ่งนั้นชินติดมามากแล้วจะเปลี่ยนแนวมาฝึกหัดแนวที่สองนี้ ชักให้ลำบากไปสักหน่อย ผู้ฝึกหัดแนวที่สองนี้ชำนาญแล้ว ถึงจะฝึกหัดแนวที่หนึ่งก็ไม่ยาก บางที่เป็นไปเองก็มี

ความจริงนักฝึกหัดที่แท้จริงแล้ว ควรฝึกหัดให้ได้ทั้ง ๒ อย่างจะเป็นการดีมาก ถ้ามีเช่นนั้นจะไม่รู้ความเป็นไปแห่งการปฏิบัติตามแนวทางทั้ง ๒ นั้น ว่ามีรสชาติต่างกันอย่างไร

หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าให้ชื่อว่า **ส่องทางสมถวิปัสสนา** อธิบายว่า "ส่องไปข้างหน้า" ก็จะต้องดำเนินไปตามแนวทางนี้ก็ได้ "ส่องกลับข้างหลัง" คือผู้ที่ฝึกหัดจิตที่เป็นมาแล้ว แต่ไม่รู้ว่าการเหล่านั้นว่าอะไรเป็นอะไร เมื่อมาพิจารณาตามนัยนี้แล้วก็อาจช่วยความรู้ขึ้นอีกก็ได้ หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าเขียนไว้เพื่อเป็นอุบายสำหรับผู้ฝึกหัดจิตโดยเฉพาะ จะเอาไปใช้เป็นตำรากันจริงจังไม่ได้ เพราะตำราเดิมของท่านมีหลักฐานบริบูรณ์คืออยู่แล้ว เมื่อฝึกหัดจิตตามแนวนี้ได้แล้ว ก็อาจจะส่องตลอดถึงตำราเดิมก็ได้

ฉะนั้น ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยผลให้แก่ท่านผู้ที่เป็นนักฝึกหัด นักสนใจ ในทางพระกรรมฐานตามสมควรแก่เหตุการณ์นั้นๆ

เทศรังสี

วัดเขาน้อยนาวา

อำเภอท่าแฉลบ จังหวัดจันทบุรี

๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๒

ส่องทางสมถวิปัสสนา

บทเบื้องต้นหน้าวิชา

สุตฺตฺสูตฺติ ลภเต ปญฺญํ

ผู้ฟังดี ย่อมได้ ปัญญา

พุทธโอวาท ศาสนาคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่มีรสชาติอันร่อยสุกมาก เหล่าชุมชนทั่วไปฟังได้ ปฏิบัติได้ รู้ได้ ตามชอบใจ ตามภูมิแลฐานะของตนๆ ไม่เป็นการข่มขืนขัดขวาง ต่อนิสัยและระบอบใดๆ ของใครในโลกทั้งนั้น คำสอนของพระองค์เป็นแต่ชี้แนวทางปฏิบัติให้ พร้อมทั้งบอกเหตุผลของการปฏิบัตินั้นๆ ใครจะปฏิบัติตามหรือไม่ คำสอนนั้นก็มิได้ลงโทษหรือให้คุณแม้แต่ประการใด โทษแลคุณย่อมเป็นของอำนาจให้ผลตามเหตุนั้นเท่านั้น พระองค์ได้ทรงแสดงข้อปฏิบัติไว้พร้อมด้วยพระทัยอันเต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ โดยมิได้หวังการตอบแทนแม้แต่ประการใดเลย พระองค์นั้นเป็นผู้ทรงไว้แล้วซึ่งพระวิสุทธิคุณอันวิเศษ หา

กิเลสทั้งหลายมีอคติเป็นต้น มิได้เจือปนไปในพระทัยของพระองค์เลย พระองค์ได้ทรงไว้แล้วซึ่งสติ
ปัญญาทั้งสามบริบูรณ์ทุกเมื่อ คือว่า

พระองค์มิได้หลงคิดใจต่อผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ๑

มิได้เสียใจต่อผู้ไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ๑

ใครจะปฏิบัติตามบ้าง ไม่ปฏิบัติตามบ้าง พระองค์เจ้าก็มีสติตั้งมั่นอยู่ทุกเมื่อไม่หลงยินดีและ
ยินร้าย ๑

ฉะนั้น พระองค์จึงทรงมีวิสารทแก่กล้าสามารถอาจหาญ โปรดประธานพระโอวาทในที่ทุก
แห่ง แล้วทรงบัญญัติศีล สมาธิ ปัญญาเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด มีวิมุตติอันเป็นยอดเยี่ยม โดยมิได้
หวาดหวั่นต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งนี้

สาธุชนทั้งหลายจึงไม่ควรประมาท ในการที่พวกเราได้มาเกิดเป็นมนุษย์ชาติ เป็นคติอันอุดม
สมบูรณ์ไปด้วยของวิเศษต่างๆ มีอริยทรัพย์เป็นเครื่องประดับ ซึ่งสาธุชนทั้งหลายพากันปรารถนา
อยู่แล้ว อนึ่ง พระพุทธโอวาทที่ชี้ขุมทรัพย์นับตั้งอนันต์นี้ มิใช่เป็นของหาได้ง่ายเมื่อไร เราเกิดมา
นับเป็นแสนชาติอนันต์ ซึ่งจะได้พบปะโอวาทคำสั่งสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธนี้ที่สุดวิสัย
อย่าพึงพากันเข้าใจว่าเป็นของหาได้ง่าย ฉะนั้น เมื่อมรดกอันมีค่าสามารถแลกเอาซึ่งของวิเศษ
ทั้งหลาย มีมนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ พระนิพพานสมบัติ เป็นต้น อันมนุษย์ในโลกนี้ปรารถนาอยู่
แต่ยังไม่พึงเห็น เวลานี้มรดกนั้น ได้ตกเข้ามาถึงมือของพวกเราแล้วตามความประสงค์ ไฉนเล่าพวก
เราจึงไม่ยอมรับแลใช้จ่ายให้เป็นประโยชน์แก่เราบ้างเลย สาธุชนทั้งหลายจงพากันรีบรับ จงพากัน
รีบชม จงพากันรีบใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเสีย ในเมื่อทรัพย์ของดีมีอยู่ ในเมื่อมีผู้ชี้ขุมทรัพย์แล
คุณค่าพร้อมทั้งอุปายใช้จ่ายทรัพย์นั้น จะได้ทันแก่กาลสมัยที่ตนปรารถนา อย่าได้พากันยึดหน่วง
ด้วยบ่วงของมาร ภาระหนักจงพากันพักไว้ก่อน ตอนหลังยังมีถมไป อุปายใช้ทรัพย์นับไม่ถ้วน ล้วน
แต่เป็นของดีมีคุณค่า พระพุทธองค์ทรงจำแนกแจกไว้ในคัมภีร์เป็นอนเนก แต่ในที่นี้จะชี้แจงอุปายจ่าย
ทรัพย์ถุนน้อยๆ อันมีคุณค่าเป็นอนันต์ ขอสาธุชนทั้งหลายผู้อ่านอย่าพากันเข้าใจว่าเป็นอุปายของผู้
แต่ง ความจริงมีในพระคัมภีร์แล้ว แต่เป็นของกว้างมาก ยากที่ผู้จะหยิบเอามาใช้จ่ายให้ทันแก่ความ
ต้องการของตนได้ ฉะนั้น จึงได้ขียนย่อเอาแต่หัวข้ออันจะพึงปฏิบัติมาแต่งไว้ในหนังสือเล่มนี้

ผู้เริ่มจะเรียนบทกวีใช้ทรัพย์สิน จะตื่นจากหลับกลับจากความหลง อย่าเพิ่งส่งจิตคิดไปตามสงสาร
จงเห็นเป็นของนาราคาญ สงสารมันลงเราผูกมัดรัดตรึงตึงเครียดไม่เกลียดหน่าย หลงมัวเมา แก่เฒ่า
หนุ่มสาว แม้แต่ชั้นเด็ก ๆ ก็ไม่รู้จักอ้อมพอ รสสงสารทำให้คนเมาไม่รู้จักสร้าง ตัวแก่จนจนจะดับจิต
ยังไม่คิดถึงที่พึ่งของตน สิ่งอื่นนอกจากความดีที่มีอยู่ในตนแล้ว คนอื่นที่ไหนใครเขาจะให้พึ่งได้
เกิด แก่ เจ็บ ตาย เราคนเดียวทั้งนั้น ตายแล้วไม่มีใครเป็นเพื่อนของเราเลย จงเริ่มรีบเรียนบทกวีใช้
ทรัพย์สินไว้สำหรับตน คนเราทุกๆ คนยังเดินทางอยู่ไม่รู้จักจบ ช้าจะต้องประสบพบกับภัยใหญ่ในวัน
หนึ่งข้างหน้า (กล่าวคือ พยาธิและมรณะ)

เมื่อเราเรียนรู้วิชาใช้ทรัพย์สินพร้อมกับคุณค่าของทรัพย์สินไว้ได้แล้ว จะได้ห่มเทพทรัพย์สินของตนที่มี
อยู่นั้นต่อสู้กับปฏิกฤษ์ พึ่งทราบเถิดว่า สนามยุทธหุมู่ไพร่สี่สหาย นายทหาร ๔ คนพากันชุมชุก
สนุกใจอยู่ในไพร่จันทร์ ต่างขยันทำกิจตามหน้าที่ไม่มีเกียจคร้านเลย คนหนึ่งดักค้นทางพบแล้ว
ปล่อยไป คนที่สองด้อมมองตามทุกฝั่ย คนที่สามคุกคามตามทารุณแสนร้ายกาจ คนที่สี่มองมับ
เมียงคอยเหวี่ยงเปรี๊ยะให้บรรลัย

สี่สหายนายโจรใหญ่นี้ทำเป็นมิตรสนิทสนมกับเรา นั่งนอนยื่นเดินอยู่กิน พุดจาเฮฮาหัวเราะ
เสรว้าโศกสุขทุกข์ เขาย่อมเป็นไปกับเราทั้งนั้น เล่ห์กลมารยาของเขาลึกล้ำมาก ยากที่บุคคลจะรู้
เหลี่ยมของเขา เว้นเสียแต่พระพุทธรองค์เจ้าและพระอรหันตจิตตาสพทั้งหลายเท่านั้นจะรู้กลอุบาย
ของเขา ฉะนั้น สาธุชนทั้งหลายผู้เห็นภัยแล้วกลัวต่อนายโจรทั้งสี่สหาย พึ่งพากันยินดีเรียนเอาวิชา
คือพุทธมนต์ไว้สำหรับป้องกันตน พุทธมนต์นั้นมี ๒ ประเภท พึ่งรู้คุณวิเศษแลลักษณะอาการของ
พุทธมนต์นั้นมีดังนี้ก่อนคือ การศึกษาเล่าเรียนท่องบ่นบทบาทอรรธบาลี ซึ่งมีในพระคัมภีร์ทั้งหลาย
เรียกว่าพระปริยัติธรรม วิชาขั้นนี้เป็นวิชาขั้นต้น มนต์นี้เรียนแล้วไม่สาธยายเสกเป่า คือไม่ปฏิบัติ
ตามความรู้ความเข้าใจนั้น พวกไพร่ทั้งสี่ยอมอ้อมกริม มนต์นั้นยอมไม่สำเร็จประโยชน์อันยิ่งใหญ่
ไพศาลแก่ตน ตรงกันข้าม ถ้าปฏิบัติเขาย่อมเกรงขาม ฉะนั้น ท่านจึงแสดงมนต์ประเภทนี้ไว้ว่ามีทั้ง
คุณและโทษดังนี้ **อลคทุพบุมาปริยตุติ** พระปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษ คือ ผู้ศึกษาเล่าเรียนทรงจำไว้
ไม่ดี ไม่ตรึกตรองให้ถ่องแท้ จะเข้าใจผิดๆ ถูกๆ แล้วนำไปใช้ยอมให้โทษแก่ผู้นั้น **นิสุตฺรณตุลปริ
ยตุติ** พระปริยัติที่บุคคลท่องบ่นจดจำเล่าเรียนทรงจำไว้เข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว โดยมีความประสงค์จะทำ
ตนให้พ้นจากโอะมะ โดยการเรียนนั้น **ภณฺฑาทคาริกปริยตุติ** ได้แก่การศึกษาเล่าเรียนของพระอริยเจ้าผู้
ท่านสิ้นกิเลสแล้วดังนี้ เป็นพุทธมนต์ที่หนึ่ง

พุทธมนต์ที่สองนั้น ได้แก่ สมถวิปัสสนากรรมฐาน อธิบายว่า ผู้ซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม
อย่างนั้นมาแล้วก็ดี หรือเรียนแต่น้อยๆ เฉพาะอุบายของกรรมฐานนั้นก็ดี แล้วตั้งหน้าตั้งตาเจริญ
พระกรรมฐานนั้นเรื่อยไป วิชาประเภทหลังนี้นายโจรทั้งหลายที่มีความกลัวมาก

พุทธมนต์ทั้ง ๒ ประเภทนี้เป็นวิชาป้องกันตัวในเมื่อเข้าสู่ยุคไพรี ๔ นายนั้น สาธุชนทั้งหลาย
ไม่ควรประมาท ควรพากันเรียนไว้ให้ชำของอาหาญ จะพาข้ามค่าน ไปได้ก็เพราะวิชานี้

ต่อไปนี้จะแสดงวิชาประเภทที่ ๒ ซึ่งเรียกว่าสมถวิปัสสนานั้นต่อไป วิชาประเภทนี้เป็นวิชาที่
เรียนแล้วลงมือกระทำกันจริงๆ เหตุการณ์เรียนมากและเรียนน้อยไม่สู้จะสำคัญนัก ส่วนสำคัญอยู่ที่
กำลัง ๕ ประการ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมธิ ปัญญา เท่านั้น มีกำลังทั้ง ๕ นี้เป็นทุนอุดหนุนแล้ว
แม้จะเรียนบทกรรมฐานเพียงสักว่า "ความตายของเราเที่ยง" เท่านั้นก็สามารถจะต่อสู้ซึ่งชัยได้ สมกับ
พระสูตรท่านแสดงไว้ว่า "บุรุษผู้เรียนมากแต่เรียนน้อย เมื่อปฏิบัติแล้วยอมเข้าใจถึงธรรมได้
เหมือนกัน" ดังนี้ อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายยอมเกิดที่ใจมิได้มีในที่อื่น พระปริยัติธรรมทั้งหลายถึงจะ
มากมายสักเท่าไร ก็บัญญัติตามลักษณะและกิริยาที่แสดงออกมาจากใจทั้งนั้น ผู้รู้จักลักษณะอาการ
ของใจหยาบก็บัญญัติได้น้อย ผู้รู้ละเอียดก็บัญญัติได้มาก เหตุนี้ท่านจึงแสดงวิมุตติของพระ
จินาสพไว้ถึง ๔ ชั้นคือ พระสุกขวิปัสสกา ๑ พระเตวิชชะ ๑ พระฉัพพัญญู ๑ พระจตุปปฏิสัมภิทั
ปัตตะ ๑ ดังนี้ พวกท่านทั้งหลายยอมเข้าถึงวิมุตติหลุดพ้นกิเลส เข้าถึงพระนิพพาน ก็รู้รสชาติที่เป็น
แก่นสารด้วยใจของตนเองทั้งนั้น พระอรหันต์ ๔ เหล่านั้น มิได้วิเวกเป็นปฏิบัติขำศึกแก่กันและ
กันเลย ไม่เหมือนบุรุษพวกเราทั้งหลาย ผู้ตาบอดคลำช้างต่างก็พากันเข้าใจว่าของตนถูก ผลที่สุด
พวกตาบอดเหล่านั้นเกิดทะเลาะทูปต่อยกันขึ้นเพราะช้างตัวเดียวเป็นเหตุ

พระโลกเชษฐพระองค์ได้ทรงแสดงธรรม เครื่องตัดสินพระธรรมวินัยในพระศาสนานี้ไว้แล้ว
ถึง ๘ ประการว่า ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อระคะ ธรรมเหล่านั้นมิใช่ธรรม มิใช่วินัย คำสอนของ
พระองค์ ดังนี้เป็นต้น เมื่อพระธรรมยังไม่มีใครบัญญัติ พระสัพพัญญูผู้วิเศษปฏิบัติถูกต้องแล้ว รู้
แจ้งด้วยพระองค์เองแล้ว บัญญัติเหล่านั้นสอนพระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระสาวกองค์ใดปฏิบัติ
ถูกต้องเข้า ธรรมเหล่านั้นย่อมมาปรากฏชัดในใจของท่าน ความรู้ความฉลาดความหลุดพ้นจากอา
สวะทั้งหลาย เกิดมีขึ้นเฉพาะในใจของท่าน ด้วยการใช้อุบายของพระองค์ ความหลุดพ้นเพราะเห็น
สภาวะธรรมตามเป็นจริง จึงทอดทิ้งกิเลสทั้งหลาย มีขันธรูปิ เป็นต้น ไม่ต้องเชื่อคนอื่นอีกแล้ว
ฉะนั้น ผู้ยังไม่ถึงวิมุตติจะบัญญัติธรรมใดๆ ก็ยังเป็นสมมติอยู่นั่นเอง ตกลงว่าสมมติทับสมมติ

เรื่อยไป ส่วนท่านที่ถึงวิมุตติแล้ว แม้จะบัญญัติธรรมเหล่าใดๆ บัญญัตินั้นก็ถูกต้องตามบัญญัติจริงๆ เพราะความในใจของท่านยังเป็นวิมุตติอยู่ตามเดิม

สมถ-วิปัสสนานี้ เป็นวิถีทางตรงที่จะให้ถึงซึ่งวิมุตติ แล้วเกิดปฏิเวธ บัญญัติสภาวะสิ่งนั้นๆ ให้เป็นไปตามความจริงถูกต้องได้ สมถะเป็นปฏิบัติแก่กามภพ ตัดหนทางอันคลเคลื่อนให้ตรง ด้วยองค์ฌานแลสมาธินั้นๆ วิปัสสนาปัญญา ครอบรู้เห็นอยู่เฉพาะซึ่งของจริงทั้งหลาย เป็นต้นว่าเห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นจริงอยู่อย่างนั้น ไม่แปรผันยกย้ายเป็นอื่นไปเลย จิตวางเฉย รู้เท่าทันต่อสิ่งเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือนั่นด้วยอัตตานุทิฎฐิ ตัดกระแสของภพทั้งสามให้ขาดไปด้วยวิปัสสนาอยู่ในที่เดียว

อุปมาของสมถะที่ท่านแสดงไว้มีมากมายหลายอย่าง จะต่างกันก็แต่อุปมาเบื้องต้นเท่านั้น เมื่อเข้าถึงองค์ของสมถะแล้วก็อันเดียวกัน คือเอกัคคตารมณ์ ฉะนั้น ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าท่านจึงแสดงสมถะ ฌาน สมาธิ เป็นอันเดียวกัน เพราะธรรมทั้งสามนี้ มีพระกรรมฐาน ๔๐ เป็นอารมณ์เหมือนกันทั้งนั้น ต่างแต่ผลต่างกันเป็นเหตุเป็นผลแห่งกันและกันเท่านั้น (ดังจักอธิบายต่อไปข้างหน้าเรื่องรูปฌาน ๔ และสมาธิ)

จิตต์ ทนฺตํ สุขาวหํ

จิตที่อบรมดีแล้วนำความสุขมาให้

พระกรรมฐานทั้งหลาย ๔๐ มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น มีอาหารเรปฏิกุลสัจญญาเป็นปริโยสาน เมื่อน้อมเข้ามาให้มืออยู่เฉพาะที่กาย วาจา ใจ ของตนแล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าตัวของเราทั้งก่อนนี้เป็นที่ประชุมที่ตั้งของพระกรรมฐาน หรือเป็นแหล่งของสมถะ ฌาน สมาธิ ตลอดถึงปัญญาและวิมุตติด้วย เพราะเหตุที่เราไม่เข้าไปเพ่งพิจารณาที่กายนี้ ตามวิถีที่พระพุทธองค์เจ้าทรงสอนไว้ จึงไม่เห็นธรรมวิเศษของดีทั้งหลาย มีสมถะเป็นต้นๆ ฉะนั้น ในที่นี้จะได้ยกเอาพระกรรมฐาน อันเป็นแหล่งของสมถะ ฌาน สมาธิ คือ กายนี้อย่าเดียวมาแสดงพอเป็นสังเขป เมื่อเจริญกรรมฐานอันนี้ได้แล้ว กรรมฐานอื่นนอกจากนี้ก็ไม่ต้องลำบาก

กายคตานี้ท่านแสดงไว้มีหลายนัย เช่น แสดงเป็นธาตุ ๔ อสุภ ๑๐ เป็นต้น ในที่นี้จะรวมย่อเข้าแสดงเป็นอันเดียว ให้ชื่อว่า อสุภกายคตา แล้วจะจำแนกออกไปพอเป็นสังเขปบ้างเล็กน้อยดังนี้

กายคตา พิจารณาภายในให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เมื่อผู้จะพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ แล้ว พึง
น้อมเอาจิตที่สงบพอเป็นบาทฐานซึ่งได้อบรมไว้แล้วด้วยการบริกรรมพุทฺโธฯ ดังนี้เป็นต้นนั้น เข้า
ไปเพ่งพิจารณาเฉพาะอาการของกายทั้งหลาย ที่เรียกว่า ทวตฺตีสถาการ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็น
ต้น แล้วอย่าให้จิตนั้นส่งไปในที่อื่น น้อมเอาจิตนั้นเพ่งเฉพาะสิ่งเดียว เช่นจะเพ่งผม ก็ให้เพ่งเอาแต่
เฉพาะผมอย่างเดียวเสียก่อนว่า ผมๆ เท่านั้นเรื่อยไป พร้อมกับคำนึงและทำความเข้าใจมั่นว่านั่นเป็น
ธาตุคตินจริงๆ ดังนี้ ถ้าจะเพ่งอาการอื่นต่อไปมีขนเป็นต้น ก็ให้เพ่งมีอาการและลักษณะเช่นนั้น
เหมือนกัน อาการเพ่งอย่างนี้ ถ้าซัดส่วนใดส่วนหนึ่งแล้ว ส่วนอื่นๆ ก็จะซัดไปตามกัน แต่เมื่อจะเพ่ง
ส่วนใด ขอให้ซัดในส่วนนั้นเสียก่อน อย่าพึงรีบร้อนไปเพ่งส่วนนั้นบ้าง ส่วนนี้บ้าง อาการโน้นบ้าง
อาการนี้บ้าง พระกรรมฐานจะไม่ซัด อาการเพ่งอย่างนี้เรียกว่าเพ่งส่งตามอาการ บางคนมักจะให้เกิด
ความเจ็บปวดขึ้นตรงที่เพ่งนั้นๆ เพราะจิตยังไม่สงบหรือกำหนดอุบายยังไม่ถูก บางทีถูก เช่นอย่าง
ว่าเพ่งผมแล้วอย่าสำคัญว่าผมมีอยู่ที่ศีรษะของเราดังนี้ก็แล้วกัน มันจะมีมาในที่ใดมากเล็กน้อย
ประการใดก็ดี ให้เพ่งแต่ที่ผมเท่านั้นก็พอแล้วฯ

ถ้าตั้งอธิษฐานยังไม่ซัด พึงน้อมเอาอาการทั้งหลายมีผมเป็นต้น ให้เข้ามาตั้งเฉพาะผู้มี
ความรู้สึก "คือใจ" แล้วเพ่งโดยคตินัยก่อนนั้น เมื่อยังไม่ซัด พึงนึกน้อมเอาธาตุคตินภายในกายนี้มีผม
เป็นต้น ว่าต้องเป็นคินแน่ แล้วน้อมออกไปเทียบกับธาตุคตินภายนอก ว่าต้องเป็นอย่างนั้นเหมือนกัน
ดังนี้ก็ได้ หรือน้อมเอาธาตุคตินภายนอกเข้ามาเทียบกับธาตุคตินภายในกายของเราว่าจะต้องเป็นอย่าง
นั้นแน่ ดังนี้ก็ได้ เมื่อเห็นซัดโดยอาการอย่างนั้น เรียกว่าเห็นโดยอนุमान พอเป็นมุขบาทของฌาน
สมาธิได้บ้าง

ถ้าหากความเห็นอันนั้นแก่กล้า จะสามารถตัดความกังวลขาลังเลสงสัยเสียได้จริงๆ ว่าสิ่งนั้นต้อง
เป็นอย่างนั้นทีเดียว จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้แน่นอน จนจิตนั้นถอนออกจากความถือมั่นสำคัญเดิม
ด้วยอำนาจของความหลง จิตตกลงเชื่อแน่วแน่แจ่มใสมีสติรู้อยู่ทุกระยะที่รู้ที่เห็นที่พิจารณาทุก
อาการทุกส่วน เรียกว่าเห็นด้วยอำนาจของ สมาธิ มีสมาธิเป็นภูมิฐาน

เมื่อความรู้ความเห็นอันนั้นมีกำลังเพียงพอ ปัญญาเข้าไปตรวจดูว่าของเหล่านี้มีอยู่ภายในเช่นไร
ภายนอกทั้งหมดก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ของที่หยาบและละเอียดย่อมมีสภาวะเป็นเหมือนกัน
ทั้งนั้น ในโลกนี้มีธาตุ ๔ ทั้งหมดล้วนแต่เกิดจากธาตุ ๔ ตายแล้วเกิด ตายแล้วเกิด ก็ร้อยก็พันชาติ ก็
มีสภาวะเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น เห็นอย่างนี้เรียกว่าเห็นด้วย วิปัสสนาปัญญา

เมื่อฟังพิจารณาโดยอาการทั้งสาม ดังที่อธิบายมาแล้วนี้ เมื่อถึงกาลสมัยซึ่งมันจะเป็นไปเอง โดยที่ไม่ได้ตั้งใจอยากจะทำให้มันเป็น หรือตกแต่งเอาด้วยประการใดๆ จิตที่ฟังพิจารณาอยู่นั้นจะรวมลงมีอาการให้วุ่นวายคล้ายกับเปลอสติหรือบางทีก็เปลอเอาจริงๆ ดังนี้เรียกว่าจิตเข้าสู่ **ภวังค์** คือเป็นภพใหญ่ของจิตที่ยังไม่ปราศจากอุปธิ รวมเอาขันธทั้งห้า ซึ่งเป็นส่วนภายนอกเข้าไปในที่เดียวกัน ในขณะที่เดียวกันนั้น บางทีจะปรากฏภาพที่เราฟังพิจารณามาแล้วแต่เบื้องต้น เช่น ฟังผมให้เป็นดินนั้นแปรเป็นสภาพที่ละเอียดชัดขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะได้เห็นด้วยขันธในอันบริสุทธิ มิได้เห็นด้วยขันธอันหยาบๆ ภายนอกนี้ บางทีเมื่อภาพชนิดนั้นไม่ปรากฏ จะมีปีติปรากฏขึ้นในขณะที่นั้นให้เป็นเครื่องอัศจรรย์ เช่นทำให้กายหวั่นไหวหรือโยกคลอน สะอื้นน้ำตาร่วง กายเบา เหล่านี้อาจจะให้เห็นอะไรต่ออะไรมากอย่างนานัปการ ทำผู้ทำกรรมฐานให้ชอบใจมาก ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาแล้วเกิดอาการเหล่านี้ จัดเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ถ้าท่านผู้หาอุปธิมิได้ในชั้นธตฺตคานของท่านแล้ว อาการเหล่านี้เป็นวิหารธรรม เพื่อวิหารสุขในทวิภูมิจิตของท่าน ถ้าผู้เจริญสมณะอยู่ ความรู้ความเห็นอย่างนั้นเรียกว่ารู้เห็นด้วยอำนาจวังค์ ความรู้ความเห็นสามตอนปลายนี้ เรียกว่า **ปัจจกขาสีทธิ**

การฟังพิจารณาภายใน มีนัยวิจิตรพิสดารมาก แต่เมื่อสรุปใจความลงแล้ว ผู้มายึดเอาภายในฟังเป็นต้นทางแล้ว ปลายทางก็มีอาการเป็น ๒ คือ เห็นชัดด้วยอนุमान ๑ เห็นชัดด้วยปัจจกขาสีทธิ ๑ ปัจจกขาสีทธิยังแจกออกไปอีกเป็น ๓ คือ เห็นชัดด้วยสมาธิ ๑ เห็นชัดด้วยฌาน ๑ เห็นชัดด้วยวิปัสสนาปัญญา ๑ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นซึ่งเกิดจากการฟังพิจารณาภายในมีแยกคายออกเป็นทาง ๓ เส้น ดังอธิบายมาแล้วนี้ จะไม่นำมาอธิบายอีก จะแสดงแต่ต้นทาง มีพิจารณาภายในให้เป็นอสุภเป็นต้น ผู้พิจารณาภายในพึงรู้เอาโดยนัยดังอธิบายมาแล้วนั้นเถิด

กายคตา การพิจารณาภายในเป็นอสุภ พึงฟังพิจารณาภายในอันเป็นที่ตั้งของอตฺตทานุทฺทิลู ให้เกิดอุปธิกิเลส เป็นเหตุให้เราหลงถือว่าเป็นสุขของสวยงาม ให้เป็นอสุภ แล้วจะได้ละวิปลาส หลงถือของไม่สะอาดสวยงาม แล้วรู้ตามเป็นจริง

ภายในนี้เป็นของอสุภมาแต่กำเนิด เมื่อจะเกิดมาเป็นกายก็เอาอสุภคือสัณฑธาตุ (เลือดขาว) ของมารดาบิดามาประสมกันเข้าแล้วจึงเกิดเป็นกายได้ เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมา ซึ่งนอนอยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ก็นอนอยู่ในอสุภ เกือบกักตัวด้วยน้ำเลือดน้ำเน่าของมารดา อาศัยน้ำเลือดน้ำเน่าเหล่านั้น เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจึงเจริญมา เปรียบเหมือนตัวหนอนซึ่งเกิดอยู่ในหลุมกูด บ่อนกินกูดเป็นอาหาร

จึงเติบโตขึ้นมาได้ฉะนั้น ตัวหนอนบ่อนกินคือเป็นอาหารด้วยมูทวาร ยังดีกว่าทารกที่รับอาหาร ด้วยสายรกสืบจากมารดาเข้าไปหล่อเลี้ยงชีวิตโดยอาการซึมซาบเข้าไปทางสายสะดือนั่นเสียอีก

เมื่อคลอดออกมาก็เป็นของน่าอูจาดเหลือที่จะทน เปรอะเปื้อนด้วยน้ำเน่าแลน้ำหนอง เหม็นสาบเหม็นโง้งยิ่งร้ายกว่าผีเน่าที่นอนอยู่ใน โลง คนทั้งหลายนอกจากมารดาบิดาแลญาติที่ ใกล้ชิดแล้ว ไม่อาจมองดูได้ เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมาทุกระยะวัยนั้นเล่า ก็อาศัยของเน่าปฏิกูลเป็น เครื่องบำรุงมาตลอดกาล เช่นอาหารที่รับประทานเข้าไปเป็นต้น จะเป็นของดีพิเศษปรุงสำเร็จมาแล้ว ด้วยของดีอันมีค่า เมื่อเข้ามาถึงมูทวารแล้ว อาหารเหล่านั้นก็เป็นของปฏิกูลคลุกเคล้าไปด้วยขะพะ น้ำลายอันเป็นของน่าเกลียดหน้ายทั้งตนแลคนอื่นด้วย เมื่อกลืนล่องล่ำคองลงไปอยู่ในกระเพาะ อาหารแล้ว เปื้อยเน่าเท่ากับหลุมคูที่หมักหมมมานานตั้งหลายปี ของปฏิกูลซึ่งมีอยู่ภายในทั้งหลาย เหล่านั้น ย่อมซึมซาบไหลออกมาภายนอก เกราะกรังอยู่ตามผิวหนังแลช่องทวารต่างๆ แผลงหัวี่ แผลงวันพวกหลงของเน่าสำคัญว่าเป็นของดี พวกนี้ขี้แย่งได้ต่อมกิน ในกายนี้ทั้งหมดจะหาของดี สักชิ้นหนึ่งก็ไม่ได้ เว้นไว้แต่บุคคลผู้ยังหลงสำคัญว่าเป็นของดีสะอาด จึงสามารถหลงรักและ ชมชอบว่าเป็นของดีสะอาด ทั้งๆ ที่เขายังหลงอยู่นั่นเอง จึงได้หาเครื่องทาหาของขี้มมาประพรม เพื่อกลบกลิ่นอันไม่พึงใจ แต่เขาเหล่านั้นหารู้ไม่ว่า การทำเช่นนั้นเพื่อกลบกลิ่นกลับเข้าไปตรงกัน ข้ามไปเสียว่าเพื่อความหรรุหระและเพติดเพตินเจริญใจแก่ตนและบุคคลผู้ที่ได้เห็น ได้ดู ขื่อนี้อุปมา เหมือนกับหีบศพที่กลบให้มิดปิดให้ดี ระบายสีให้สะอาดวาดลวดลายด้วยน้ำทอง คนทั้งหลาย มองดูแล้วชมว่าสวย ที่ไหนได้ ภายในเป็นซากอสุก

พิจารณากายนี้ให้เป็นอสุกดังแสดงมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะพิจารณาโดยอนุพยัญชนะคือ ทวตติ สาการ อาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ให้เป็นอสุกแต่ละอย่างๆ ดังแสดงมาแล้วข้างต้น ก็ได้ เมื่อผู้มาพิจารณาโดยนัยนี้ให้เห็นเป็นอสุกดังแสดงมาแล้วนี้แล้ว ย่อมละเสียซึ่งความเมาในรูปนี้ได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์ ให้พิจารณาจำเดิมแต่ตั้งปฏิสนธิอยู่ในครรภ์ของมารดา นั่ง ขดคู้ด้วยอิริยาบถเดียว ลิ่นทศมาสสิบเดือน อาศัยผลกรรมตามสนองจึงประคองชีวิตมาได้โดย ความลำบาก แม้แต่อาหารที่จะเลี้ยงชีพเป็นต้นว่าข้าวแลน้ำก็มีได้นำเข้าทางมูทวาร อาศัยรสชาติ อาหารของมารดาที่ซึมซาบออกไปจากกระเพาะแล้วนั้น ค่อยซึมซาบไปหล่อเลี้ยงโดยสายรกที่ ติดต่อจากมารดาเข้าไปโดยทางสายสะดือ ลมหายใจเล่าก็ต้องอาศัยลมหายใจของมารดาที่กลั่นกรอง แล้วออกจากปอด เข้าไปสูบนิดทีละนิดทีละน้อยพอให้มีชีวิตเป็นไป ความอึดอัดเพราะการคับ แคบก็เหลือที่จะทนทาน อาหารที่มารดารับเข้าไปถ้าเป็นของร้อนและเผ็ดแสบ ทารกที่อยู่ในครรภ์ก็

ร้อนและเผ็ดแสบไปด้วย ความทุกข์ในเมื่ออยู่ในครรภ์เหลือที่จะทนทาน แต่เป็นการจำเป็น บุญกรรมตามสนองไว้จึงไม่ถึงกับตาย แต่เมื่อทุกข์ถึงขนาดเพราะได้รับการกระทบกระทั่ง บางกรณีก็ถึงซึ่งชีวิตไปได้อยู่ในครรภ์นั่นเอง เมื่อคลอดจากครรภ์ของมารดานั้น ความทุกข์ก็แสนสุดขนาดเหลือที่จะประมาณ ท่านเปรียบไว้ว่า เหมือนกับช่างสารที่หนีนายพรานออกไปในช่องหินที่คับแคบในระหว่างภูเขาทั้งสอง ฉะนั้น

ความทุกข์เมื่ออยู่ในครรภ์ จะว่าเป็นนรกใหญ่ของมนุษย์ในชาตินี้ก็ว่าได้ คราวเมื่อคลอดออกมา เท่ากับว่านายนิรบาลทำทัณฑ์กรรมก็ว่าได้ นับแต่วันคลอดแล้วมา อาการของทุกข์ในกายนี้ย่อมขยายตัวออกมาให้ปรากฏทุกระยะ จำเดิมแต่ทุกข์เพราะหิวกระหาย ทุกข์เพราะกายนี้คอยรับเอาซึ่งสัมผัส เกิดจากเย็นร้อนอุดุดต่างๆ หรือเกิดแผลพุพองเปื่อยเน่า แผลลงต่างๆ ต่อยกัด สัตว์เล็ก สัตว์โตรบกวนราวี ถูกโอบตีทารุณทัณฑ์กรรมต่างๆ หลายอย่างเหลือที่จะคณนานับ ทุกข์สำคัญคือทุกข์ที่มีประจำในตัวไม่รู้จักจบสิ้น ทุกข์เหล่านั้นเรียกว่า โรค ๖๔ ประการ มีโรคเกิดประจำ ตา หู จมูก เป็นต้น

ปถิณณทุกข์ นั้นมีทุกข์เกิดจากความโศกเศร้า เสียใจอาลัยโทมนัสขัดเคืองเป็นต้น ทุกข์เหล่านี้จะเรียกว่าทุกข์ที่เป็นบริวารของนรกก็ว่าได้

ปริเยสิกข์ทุกข์ ทุกข์เพราะการแสวงหาเลี้ยงชีพ เป็นต้นว่า การกสิกรรม อดทนต่อแดดและฝน โสภณด้วยของสกปรกตลอดวัน พอตกกลางคืนพักผ่อนรับประทานเสร็จแล้วค่อยสบายนอนหลับสนิท บางทีกลางคืนทำงานตลอดรุ่ง กลางวันพักผ่อนนอนสบายใจ หรือบางทีทำงานอาชีพตลอดวันยังคำคินยังรุ่ง หาเวลาว่างมิได้ดังนี้ก็ดี หรืออาชีพด้วยการค้าขาย มีการหลอกลวงหรือฉ้อโกงกัน เกิดทะเลาะวิวาททุบต่อยจนถึงฆ่ากันตาย ด้วยการอาฆาตบาดหมางเพราะอาชีพนั้นดังนี้ก็ดี ถ้าจะเปรียบแล้วทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ก็เหมือนกับว่าทุกข์ของเปรต ที่เป็นเศษจากผลกรรมที่ตกนรกเล็กน้อยแล้วนั้น มารับผลของกรรมที่เป็นบุญ ได้รับความสุขในเวลากลางคืน ในเวลากลางวันไปเสวยผลของกรรมที่เป็นบาปได้รับทุกข์ บางทีในเวลากลางคืนได้รับผลของกรรมที่เป็นบาป เป็นทุกข์ในเวลากลางคืน กลางวันได้รับผลของบุญที่เป็นสุข

กายอันนี้เกิดมาทีแรกก็เป็นทุกข์ ความเป็นอยู่ในปัจจุบันก็เป็นทุกข์ คราวที่สุดจวนจะตายก็เป็นทุกข์ หากความสุขสบายของกายอันนี้แม้แต่น้อยหนึ่งย่อมไม่มีเลย เว้นไว้แต่ผู้ยังหลงมัวเมาเข้าใจว่าทุกข์เป็นสุขเท่านั้น เหตุนี้พระพุทธองค์จึงได้ทรงตรัสไว้ว่า "ใน โลกนี้นอกจากทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น

ทุกข์เท่านั้นยอมดับไป ย่อมไม่มีอะไร" ดังนี้ ฉะนั้น ผู้มาพิจารณาภายในนี้ให้เห็นเป็นทุกข์ดังอธิบายมาแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในภายใน แล้วพยายามหาวิถีทางที่จะหนีให้พ้นจากทุกข์

กายนตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง จำเดิมแต่ภายในปฏิสนธิ อาการของภายในทุกส่วนยังไม่ปรากฏ เป็นของเล็กน้อยละเอียดที่สุด จิตเข้ามายึดถือเอาปฏิสนธิจากสัมภวธาตุของมารดาบิดาอันผสมกัน แล้วกลั่นกรองให้เป็นของละเอียด จนเป็นน้ำมันใสมีประมาณเล็กน้อยที่สุด น้ำมันแต่ละหยดนั้นแหละจะค่อยแปรมาโดยลำดับ คือ จะแปรมาเป็นน้ำมันข้น แล้วแปรมาเป็นน้ำล้างเลือด แล้วแปรมาเป็นน้ำเลือด แล้วแปรมาเป็นก้อนเลือด แล้วแปรมาเป็นก้อนเนื้อ

ดังในกายวิรติคาถา ข้อ ๒,๓,๔ ฉบับสิงหล พ.ศ. ๒๔๒๔ ท่านกำหนดเด็กอยู่ในครรภ์ ๕ เดือนไว้ดังนี้ ๑๕ วันที่แรกเกิดเป็นกระดูกอ่อนแลวิถีประสาท ร่างกายโต ๑/๘ ของนี้ ว่างเข้า ๒๑ วัน ร่างกายนี้กลมอเหมือนตัวหนอนหรืออักษร S เกิดช่องทรวงอก ช่องท้อง ปุ่มที่จะเป็นมือและเท้า งอกออกมาบ้างนิดหน่อย ร่างกายโตเท่าฟองไข่นกพิราบหนัก ๑ กรัม ยาว ๑ นิ้ว ข้างโตเป็นสี่ระยะข้างเล็กเป็นเท้า ถ้าไส้เกิดในตอนนี้อยู่เป็นจุดๆ ที่ตัวคือสันหลัง จุดคำคือลูกตา มีหลอดเล็กๆ เท้า ขนไก่ไหวอยู่ริๆ หลังจุดนี้คือหัวใจ เดือนที่ ๒ เกิดเยื่อต่างๆ หุ้มจุดต่างๆ รอบสายสะดือ ตอนนี้อย่างกายของเด็กโตเท่าฟองไข่ไก่หนัก ๕ กรัม ยาว ๔ นิ้ว ปาก จมูก หู ตา มือ เท้า งอกขึ้นเป็นจุด มือและเท้ายังไม่แตกแยก ติดกันเป็นพืด เหมือนเท้าเป็น เดือนที่ ๓ โตเท่าฟองไข่ห่านหนัก ๕-๖ ออนซ์ เท้าและมือแยกออกเป็นนิ้วๆ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๖ นิ้วเท่ากัน เดือนที่ ๔ อวัยวะในกายของเด็กนั้นเกือบจะบริบูรณ์หมด ดวงตายังไม่ลืม เล็บทั้งหลายงอกแต่เพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น ถ้าตั้งใจฟังที่ครรภ์ของมารดา ในตอนนี้จะได้ยินเสียงหัวใจของเด็กเต้น ระยะเวลาเด็กคืบได้แล้ว สายสะดือยาว ๗ นิ้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ เดือนที่ ๕ อวัยวะต่างๆ ของเด็กครบบริบูรณ์ ผมมีสีเข้ม ตาลืมได้แล้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ สายสะดือยาว ๑๐ นิ้ว ตอนนี้อยู่ฟังเสียงหัวใจของเด็กเต้น ได้ยินถนัด เดือนที่ ๖ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๑๒ นิ้ว เด็กหนัก ๒ ปอนด์ บางทีอาจคลอดเดือนนี้ก็ได้แต่ไม่ค่อยรอด เดือนที่ ๗ ตัวของเด็กเพิ่มขึ้นถึง ๔ ปอนด์ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๑๔ นิ้วเท่ากัน แต่เล็บยังไม่งอกเต็ม ถ้าคลอดในเดือนนี้พอมีหวังเลี้ยงได้บ้าง เดือนที่ ๘ อวัยวะครบทุกส่วน ตัวเด็กและสายสะดือของเด็กยาว ๑๖ นิ้วเท่ากัน เด็กหนัก ๖ ปอนด์ เดือนที่ ๙ เป็นเดือนที่ครบกำหนดคลอด มีอวัยวะครบบริบูรณ์ ตัวเด็กแลสายสะดือยาว ๑๗ นิ้วหนัก ๗ ปอนด์ ถ้าเป็นหญิงมักเบากว่าชาย หัวใจของหญิงเต้นเร็วกว่าชาย (หญิงบางคนตั้งครรภ์ถึงสิบเดือนจึงคลอด แต่โดยมาก ๙ เดือนกับ ๑๔-๑๕-๑๖ วันเป็นพื้น)

อาการ อนิจจัง แปรปรวนของกาย เมื่ออยู่ในครรภ์ย่อมเป็นมาอย่างนี้ เมื่อคลอดออกมาแล้ว ย่อมแปรไปโดยลำดับ คือเป็นเด็กแล้วเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วแก่เฒ่าชรา ที่สุดกายนี้ก็แตกสลายไป อาศัยไม่ได้แล้ว ทอดทิ้งเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ ไปตามเดิม ผู้มาพิจารณากายนี้เห็นเป็นอนิจจัง ดังแสดงมานี้แล้ว จะเห็นร่างกายนี้ไม่มีแก่นสารเลย แล้วจะได้แสวงหาธรรมะที่เป็นสาระ สมกับพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ชนทั้งหลายเหล่าใดรู้สิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระด้วย สิ่งที่เขาใช้สาระโดยหาใช้ สาระด้วย ชนเหล่านั้นย่อมถึงสารธรรม ดังนี้

กายนตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนัตตา กายนี้เป็นทุกข์เป็นอนิจจัง แปรปรวนมาโดยลำดับยกย้าย มาทุกระยะ หาได้เว้นไม่แม้แต่วินาทีเดียว ใครจะรักใคร่จะชอบหรือเกลียดใครเขาโดยประการ ใดๆ ก็ดี หรือจะปรนปรีอปฏิบัติ ถนอมเลี้ยงเขาโดยทุกสิ่งทุกประการ กายนี้ก็มีได้มีใจสงสารเอ็นดู กรุณาแก่เราเลยสักนิดสักหน่อย จะระทมทุกข์ร้อนอาลัยไม่อยากให้เขาเป็นไปเช่นนั้น เขาย่อมไม่ พังเสียงทั้งนั้น กายเขามีหน้าที่จะรับทุกข์เขาก็รับไป เขามีหน้าที่จะแปรปรวนเป็นอนิจจัง เขาก็ เป็นไปตามสภาพของเขา ฉะนั้น พระรัฐपालเถระเจ้า จึงแสดงความข้อนี้แก่พระเจ้าโกธิยราชาว่า "โลกนี้ (คือขันธโลก) ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ใครจะป้องกันไม่ได้ทั้งนั้น ไม่มีใครเป็นใหญ่ โลกนี้พู่อยู่ (ด้วยความไม่พอไม่อึดเป็นนิตย์) เป็นทาสของตัณหา ตายแล้วละทิ้งหมด ไปคนเดียว" ดังนี้

เมื่อผู้มาพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นอนัตตา ดังแสดงมานี้แล้ว ก็จะละเสียได้ซึ่ง อุตทานุทิลลฐิ และ อสุมิมาน ที่เห็นว่าเป็นตนเป็นตัวเอาจริงๆ แล้วหลงเข้ามายึดมั่นด้วยความสำคัญผิด

กายนตา พิจารณาให้เห็นเป็นของตาย กายอันนี้เราได้รับแบ่งส่วนตายมาจากบิดามารดา บิดามารดา ของเราได้รับแบ่งส่วนของตายมาจากปู่ย่า ตายาย ปู่ย่าตายายของเรา ได้รับแบ่งส่วนตายมาจาก บรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้น โดยลำดับมา ตกลงว่าทุกๆ คนที่เกิดมาแล้วนี้ ย่อมได้รับมรดกคือความ ตายมาจากบรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้น โดยลำดับมาด้วยกันทั้งนั้น

คนเราในโลกนี้ทั้งหมดซึ่งมองเห็นกันอยู่ในเดี๋ยวนี้ก็คือคนตายนั่นเอง จะมีใครเหลืออยู่ใน โลกนี้ได้ เว้นไว้แต่ตายก่อนตายหลังเท่านั้น ถึงแม้ตัวของเราเองซึ่งมีชีวิตเป็นอยู่ได้เพราะอาหารใน เดี่ยวนี้ก็ดี ได้ชื่อว่า "กินเพื่ออยู่ อยู่เพื่อตาย" คนแลสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมเหมือนกันทั้งหมด จะ มีชื่อเสียงและยศศักดิ์ มั่งมีและทุกข์จน ทุกชั้นทุกวรรณะ โดยสมมติและนิยมาว่า สมณชีพราหมณ์ นักพรต ผู้ดีวิเศษมีฤทธิ์เดชตบธรรมทั้งหลายสักเท่าใดก็ดี ก็หนีจากอาการทั้ง ๒ นี้ไม่ได้ทั้งนั้น ความเกิดและความตายทั้ง ๒ นี้ย่อมเป็นเครื่องหมายต่อแสดงว่า "โลกมี" ดังนี้

ความตายย่อมมีประจำอยู่ในกายของเรานี้ทุกลมหายใจเข้าออก ตายมาทุกระยะทุกวัย ตายโดยอายุขัย คือสิ้นลมหายใจแล้วย่อมทอดทิ้งกายนี้ให้กลิ้งอยู่เหนือแผ่นปฐพี ท่านอุปมาไว้เหมือนท่อนไม้แล่นท่อนพื้น ฉะนั้น สิ่งของทั้งหลายที่เราสำคัญหมายมั่นว่าเป็นของๆ เรา ความจริงเปล่าทั้งนั้น คุณแต่กายนี้เมื่อวิญญูณไปปราศแล้ว ก็ต้องทอดทิ้งไว้บนดินแล้วหนีไปแต่ตนคนเดียว ผู้มายึดมั่นสำคัญกายนี้ อันเป็นของไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระ ย่อมไม่ถึงธรรมที่เป็นสาระ มีแต่ความดำริผิดเป็นที่ไป ฉะนั้น พึงพิจารณากายนี้ให้เป็นของตาย สลายตามเป็นจริง ซึ่งเป็นคู่กันกับความเกิด แล้วจะได้ละเลิกถือของไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระเสียได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอริยสัจ คือให้เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พิจารณาเอาแต่เฉพาะกายอย่างเดียวให้เห็นเป็นอริยสัจดังนี้ คือ

พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์นั้น ให้พิจารณาดังอธิบายมาแล้วข้างต้น

พิจารณาให้เป็นสมุทัยนั้น คือ กายนี้มีวิถีประสาทรับส่งอารมณ์ ซึ่งเกิดจากทวารนั้นๆ มีจักขุ ทวารเป็นต้น เข้าไปหาจิตซึ่งเป็นเหตุจะทำให้ได้รับความสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส เป็นอาทิ จึงเรียกว่ากายเป็นสมุทัย เมื่อประสาทนั้นๆ กระด้างหรือตาย อายตนะทั้งหลายมีจักขุประสาทเป็นต้น ย่อมไม่ทำหน้าที่ของตนเรียกว่า มรรค คือเป็นเหตุจะทำให้ดับความรู้สึกในอารมณ์นั้นๆ เมื่อประสาทเหล่านั้นไม่ทำหน้าที่แล้ว เวทนาทั้งหลายมีจักขุเวทนาเป็นต้นย่อมไม่มีดังนี้เรียกว่านิโรธ อริยสัจจะครบพร้อมทั้งสี่ย่อมมีทั้งรูปทั้งนาม จริงอยู่ที่ว่ามานี้เป็นอริยสัจของผู้อยู่ในภวังคจิตอย่างเดียว และประสงค์จะอธิบายให้ทราบว่ากายอย่างเดียวเป็นอริยสัจครบทั้งสี่ จึงได้อธิบายดังนี้ ส่วนอริยสัจ ในชั้นมจกักปวัตตนสูตร มีพร้อมทั้งรูปและนามอยู่แล้ว เป็นอริยสัจของพระองค์ที่ทรงตรัสรู้ชอบเอง ด้วยพระองค์เองแล้ว อันนั้นไม่มีปัญหา แต่ในที่นี้จะนำเอามาแสดงไว้พอให้เป็นสังเขป เพื่อผู้สนใจทั้งหลายจะได้้นำเอามาเทียบเคียงกันกับอริยสัจที่อธิบายข้างต้นนั้น

อริยสัจในพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น พระองค์ทรงแสดงว่า ทุกข์ คือความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เป็นของทนได้ยาก เป็นของควรกำหนด สมุทัย (เป็นนามธรรมเฉพาะ) คือใจเข้าไปยึดมั่น นั้นเป็นของควรละ นิโรธ คือการละสมุทัย แล้วทุกข์ก็ไม่มี มรรค คือปัญญา สัมมาทิฏฐิความเห็นชอบไม่วิปริต คือเห็นว่ากายกับจิตเป็นคนละอัน ด้วยอำนาจความยึดมั่นสำคัญผิด กายและจิตจึงเป็นเราเป็นเขาเป็นตนเป็นตัวไป

อริยสัจนี้ พระองค์ทรงแสดงไว้ว่ามีปริวัฏละ ๓ เป็นไปในสัจจะ ๔ คือ

รอบที่ ๑ ทุกข์ เป็นของควรกำหนด เราได้กำหนดแล้ว

รอบที่ ๒ สมุทัย เป็นของควรละ เราได้ละแล้ว

รอบที่ ๓ นิโรธ เป็นของควรทำให้แจ้ง เราทำให้แจ้งแล้ว

รอบที่ ๔ มรรค เป็นของควรเจริญ เราได้เจริญแล้ว

รวมเรียกว่าอริยสัจ ๔ มีปรัฏฐเวียนไปในสัจจะละ ๓ รวมเป็นอาการ ๑๒ ดังนี้ สัจจะที่แสดงมานี้ย่อมทำกิจในขณะเดียวกันอธิบายว่าคำว่าทุกข์เป็นของควรกำหนด เมื่อกำหนดทุกข์อยู่นั้นถ้าหากมันจะถึงอริยสัจจริงๆ แล้วย่อมเข้าไปเห็นอาการของสมุทัย คือผู้ไปยึดถือทุกข์ อาการเห็นชัดอย่างนี้จัดเป็นปัญญาสัมมาทิฐิ การเข้าไปเห็นทุกข์กับผู้ไปยึดถือทุกข์เป็นคนละคนไปว่า ทุกข์มิใช่ผู้ยึดถือ ผู้ยึดถือมิใช่ทุกข์ แล้วทุกข์ย่อมดับไป จักได้ชื่อว่านิโรธ เรียกว่าทำกิจในขณะเดียวกันดังนี้ อริยสัจตอนนี้เป็นอริยสัจของผู้มีสมาธิและปัญญาพร้อมกันบริบูรณ์ ได้ชื่อว่าเป็นอริยสัจในองค์มรรคแท้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นสติปัญญาฐาน คือสติเข้าไปตั้งไว้เฉพาะในกาย แล้วพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ หรือเป็นอสก เป็นต้น ดังอธิบายมาแล้วในข้อต้นนั้น จนจิตเห็นชัดเชื่อแน่วแน่ว่าต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆ จึงถอนเสียได้ซึ่งอัตตานุทิฐิเห็นว่าเป็นตน เป็นตัว เป็นเรา เป็นเขา กายนี้ เป็นสักแต่ว่าธาตุ ๔ เป็นต้นเท่านั้น แล้วพิจารณาธาตุ ๔ เป็นต้นนั้นให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าหากเราไม่สมมติว่าธาตุ ๔ เป็นตนแล้ว ของเหล่านั้นก็ไม่มีชื่อ เป็นแต่สักว่าสิ่งหนึ่งเท่านั้น ซึ่งปรากฏอยู่ที่เฉพาะทวารทั้งหลายมีจักขุทวาร เป็นต้น ไม่ใช่ตัวตนเราเขา

ส่วนสติปัญญาฐานอันอื่นนอกจากนี้คือ เวทนา จิต ธรรม ก็ให้พิจารณาโดยนัยเดียวกัน พิจารณาอย่างนี้เรียกว่าพิจารณาให้เป็นสติปัญญาฐาน

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายอื่นนอกจากนี้ มีสัมมปปธานเป็นต้น พิจารณากายนี้ให้เป็นไปในธรรมนั้นๆ ได้ทั้งนั้น การพิจารณากายนี้มีนัยกว้างขวางวิจิตรพิสดารมากเหลือที่จะนำมาแสดงให้สิ้นสุดลงได้ ฉะนั้นกายนี้จะเรียกว่า มหาฐาน เป็นที่ตั้งที่ชุมนุมของธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นฝ่ายดีแลฝ่ายชั่วก็ได้ ผู้มาพิจารณากายนี้โดยแสดงมาแล้วนั้นเป็นต้น เรียกว่าพิจารณาธรรม ผู้มารู้มาเห็น เช่นนี้เรียกว่าเห็นธรรม อย่าฟังสงสัยและเข้าใจว่าธรรมมีในที่อื่น ถ้าธรรมมีในที่อื่นนอกจากกายกับใจนี้แล้ว ธรรมอันนั้นก็มิใช่ธรรมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์วิมุตติหลุดพ้นได้ อย่าฟังสงสัยในความรู้

ความเห็นแก่การปฏิบัติของตนว่าไม่ใช่ บางทีได้ฟังอุบายและความรู้ความเห็นของคนโน้นเขาว่า
อย่างโน้น คนนี้เขาว่าอย่างนี้ แล้วให้ใครชอบใจในอุบายของเขา เลยสงสัยในอุบายของตนเกรงว่าจะ
ไม่ถูก แล้วทำกำลัง ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้เสื่อมไป ผู้มาเจริญกายคตานิยมมีอุบายแปลกๆ ต่างกัน
หลายอย่างหลายประเภท แล้วแต่นิสัยวาสนาของตนจะบังคาล จะให้เสมอเหมือนกันทั้งหมดย่อม
ไม่ได้ ฉะนั้นจึงไม่ควรที่จะสงสัยซึ่งอุบายนั้นๆ ผลของการปฏิบัติแล่นิสัยวาสนาใครๆ แต่งเอา
ไม่ได้ทั้งนั้น เราจะแต่งเอาได้ก็แต่ปฏิบัติภา วาสนาและผลนั้นย่อมบังคาลให้เอง

เมื่อเข้าใจดังนี้แล้ว ฟังเจริญให้มากกระทำให้ยิ่ง จึงจะได้รับความรู้ความเห็นอันจริง อุปมา
เหมือนต้นไม้ เมื่อบำรุงราก ลำต้น กิ่ง ใบ ให้เจริญคืออยู่แล้ว เราไม่ต้องสงสัย คงจะได้รับผลอันเป็นที่
พึงใจในวันหนึ่งข้างหน้า การพิจารณากายคตานิยมพิจารณาให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เป็นต้น ให้เป็นสติ
ปัญฐานเป็นปริโยสาน โดยนัยดังแสดงมาแล้วนี้จะเอาเป็นอารมณ์ของฌานก็ได้ เอาเป็นอารมณ์ของ
สมาธิก็ได้ คำว่าสมณะหมายเอาการกระทำใจให้สงบจากความวุ่นวายภายนอก มีการตั้งใจไปตาม
อายตนะทั้งหลาย มีตาเป็นต้น แล้วใจนั้นสงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว เรียกว่าสมณะ สมาธิก็นับเข้าใน
สมณะนี้ด้วย แต่มีลักษณะอาการคุณวิเศษต่างกันอยู่บ้างดังจะอธิบายต่อไปนี้

สุทฺธิ อสุทฺธิ ปจฺจตุตฺตํ นาลฺลโณ อลฺลญฺ วิโสชเย

ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เฉพาะตน คนอื่นจะทำให้ไม่ได้

สมณะ สมณะเมื่อแยกออกไปแล้ว มี ๒ ประเภทคือ สมณะทำความสงบเฉยๆ ๑ สมณะที่
ประกอบด้วยองค์ฌาน ๑

สมณะทำความสงบเฉยๆ นั้น จะกำหนดพระกรรมฐานหรือไม่ก็ตาม แล้วทำจิตให้สงบอยู่
เฉยๆ ไม่เข้าถึงองค์ฌาน อย่างนี้เรียกว่า ตตฺร มัชฌัตตูปฺกขา ย่อมมีแก่ชนทั่วไปในบางกรณี ไม่จำกัด
มิได้เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น

ส่วนสมณะที่ประกอบไปด้วยองค์ฌานนั้น มิได้แต่เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น เมื่อถึง
ซึ่งความสงบครบด้วยองค์ฌานแล้ว เรียกว่า ฌานูปฺกขา ฌานูปฺกขานี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๒
ประเภท คือฌานูปฺกขาที่ปรารภรูปเป็นอารมณ์ เอารูปเป็นนิमित เรียกว่ารูปฌาน ๑ อรูปฌาน ปรารภ
นามนามเป็นอารมณ์ เอานามเป็นนิमित ๑ แต่ละประเภทท่านจำแนกออกไว้เป็นประเภทละ ๔ รวม
เรียกรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จึงเป็นสมาบัติ ๘

ฉนวนนี้มีลักษณะอาการให้เพ่งเฉพาะในอารมณ์เดียว จะเป็นรูปหรือนามก็ตาม เพื่อน้อมจิตให้สงบปราศจากกังวลแล้วเข้าถึงเอกัคคตารมณ์ มีความสุขเป็นที่นิยมแลปรารณา เมื่อสมประสงค์แล้วก็ไม่ต้องใช้ปัญญาวิพากษ์วิจารณ์ในสังขารทั้งหลายมีกายเป็นต้น ดังแสดงมาแล้วนั่นก็ดี หรือจะพิจารณาใช้แต่พอเป็นวิถีทางเดินเข้าไปเท่านั้น เมื่อถึงองค์ฉนวนแล้วย่อมมีลักษณะแลรสาขาติ สุข เอกัคคตา และเอกัคคตา อุเบกขา เสมอเหมือนกันหมด ฉะนั้น ฉนวนนี้จึงเป็นของฝึกหัดได้ง่าย จะในพุทธกาลหรือนอกพุทธกาลก็ตาม ผู้ฝึกหัดฉนวนนี้ย่อมมีอยู่เสมอ แต่ในพุทธศาสนา ผู้ฝึกหัดฉนวนได้ช้าของแล้ว มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครองฉนวนอยู่ เนื่องด้วยอุบายของพระสัมพันธูปัญญาพุทธเจ้าเป็นเครื่องส่องสว่างให้ จึงไม่หลงในฉนวนนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นฉนวนของท่านเลยเป็นวิหารธรรม เครื่องอยู่ของท่านผู้ชีณาสพ เรียกว่า โลกุตระฉนวน ส่วนฉนวนที่ไม่มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครอง เรียกว่า โลภียฉนวน เสื่อมได้ และเป็นไปเพื่อก่อภพก่อชาติอีก ต่อไปนี้จะได้แสดงฉนวนเป็นลำดับไป

รูปฉนวน ๔ เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกายคตาเป็นต้น จนปรากฏพระกรรมฐานนั้นชัดแจ่มแจ้งกว่าอนุমানทิภูฏิ ซึ่งได้กำหนดเพ่งมาแต่เบื้องต้นนั้น ด้วยอำนาจของจิตที่เปลี่ยนจากสภาพเดิม อันระคนด้วยอารมณ์หลายอย่าง และเป็นของหยาบด้วย แล้วเข้าถึงซึ่งความผ่อนคลายในภายในอยู่เฉพาะอารมณ์อันเดียว เรียกว่า ขันธทั้งห้าเข้าไปรวมอยู่ภายในเป็นก้อนเดียวกัน ฉะนั้น ความชัดอันนั้นจึงเป็นของแจ้งชัดกว่าความแจ้งชัดที่เห็นด้วยขันธ ๕ ภายนอกพร้อมกันนั้น จิตจะมีอาการรวบรวบลงไป คล้ายกับจะพลอสติแล้วลืมตัว บางทีก็พลอสติแล้วลืมตัวเอาจริงๆ แล้วเข้าไปนั่งเฉยอยู่คนเดียว ถ้าหากผู้สติดีหมั่นเป็นบ่อยๆ จนชำนาญแล้ว ถึงจะมีลักษณะอาการอย่างนั้นก็ตามรู้ตามเห็นอยู่ทุกระยะ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า "จิตเข้าสู่ภวังค์" เป็นอย่างนั้นอยู่ขณะจิตหนึ่งเท่านั้น แล้วลักษณะอย่างนั้นหายไป ความรู้หรือจะส่งไปตามอาการต่างๆ ของอารมณ์ก็ตามเรื่อง บางทีจะแสดงภาพให้ปรากฏในที่นั้นด้วยอำนาจของสังขารขันธภายใน ให้ปรากฏเห็นเป็นต่างๆ เช่น มันทรงอยากจะให้กายนี้เป็นของเนาเปื่อยปฏิภูฏล หรือสวยงามประการใดๆ ภาพก็จะปรากฏขึ้นมาในที่นั้น โดยไม่รู้ตัว ดังนี้เป็นต้น แล้วขันธทั้งสี่มีเวทนาขันธเป็นอาทิจที่เข้ารับทำหน้าที่ตามสมควรแก่ภาวะของตนๆ เรียกว่า ปฏิภาคนิมิต บางทีส่งจิตนั้นไปคู่สิ่งต่างๆ ที่ตนต้องการแลปรารณาอยากจะทำ ก็ให้เห็นตามเป็นจริง บางทีสิ่งเหล่านั้นมาปรากฏขึ้นเฉยๆ ในที่นั่นเอง พร้อมทั้งอรรถแลบาลีก็มีได้ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่าใช้ขันธภายในได้

ยังอีก ขันธภายในจะต้องหลอกลวงขันธภายนอก เช่น บางคนซึ่งเป็นคนขี้ลาดมาแล้วแต่ก่อน พอมาอบรมถึงจิตในขณะนี้เข้าแล้ว ภาพที่ตนเคยกลัวมาแล้วแต่ก่อนๆ นั้น ให้ปรากฏขึ้นในที่

นั่นเอง สัญญาที่เคยจำไว้แต่ก่อนๆ ที่ว่าเป็นของนรกแล้วนั้นก็ยิ่งทำให้กลัวมากขึ้นจนขวัญหนีดีฝ่อ ด้วยสำคัญว่าเป็นของจริงจึงอย่างนี้เรียกว่าสังขารภายในหลอกสังขารภายนอก เพราะกรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม ด้วยอำนาจอุปาทานนั้นอาจทำให้ผู้เห็นให้เสียสติไปได้ ผู้ฝึกหัดมาถึงขั้นนี้แล้วควรได้รับคำแนะนำจากท่านผู้รู้ผู้ชำนาญ เมื่อผ่านพ้นในตอนนี้อย่างไรแล้ว จะทำหลังมือให้เป็นฝ่ามือได้ดี เรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระกรรมฐานทั้งหลาย มีความมุ่งหมายเป็นส่วนมาก ผู้ที่ยังไม่เคยเป็น แต่เพียงได้ฟังเท่านั้น ตอนปลายนี้ชักให้กลัวเสียแล้วไม่กล้าจะทำต่อไปอีก ความจริงเรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระกรรมฐานทั้งหลาย เมื่อทำถูกทางเข้าแล้วย่อมได้ประสบทุกคนไป แลเป็นกำลังให้เกิดวิริยะได้อย่างดีอีกด้วย ภาวสังขัตติยธรรมนี้เป็นภาวสังขัตติยธรรมที่นำจิตใจให้ไปสู่ปฏิสนธิเป็นภพชาติ ไม่อาจสามารถจะพิจารณาวิปัสสนาชำระกิเลสละเอียดได้ ฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นอุปกิเลส

ฌานทั้งหลาย มีปฐมฌานเป็นต้น ท่านแสดงองค์ประกอบไว้เป็นชั้นๆ ดังจะแสดงต่อไปนี้ แต่เมื่อจะขยับย่อใจความเพื่อให้เข้าใจง่าย ๆ แล้ว ฌานต้องมีภวังค์เป็นเครื่องหมาย ภวังค์นี้ท่านแสดงไว้มี ๓ คือ ภวังคบาท ๑ ภวังคจลนะ ๑ ภวังคุปัจเฉทะ ๑

ภวังคบาท เมื่อจิตตกลงสู่ภวังค์นั้นมาอาการให้วูบวาบลง ดังแสดงมาแล้วในข้างต้น แต่ว่าเป็นขณะจิตนิคหน้อย บางทีแทบจะจำไม่ได้เลย ถ้าหากผู้เจริญบริกรรมพระกรรมฐานนั้นอยู่ ทำให้ลืมพระกรรมฐานที่เจริญอยู่นั้น แลอารมณ์อื่นๆ ก็ไม่ส่งไปตามขณะจิตหนึ่ง แล้วก็เจริญบริกรรมพระกรรมฐานต่อไปอีกหรือส่งไปตามอารมณ์เดิม

ภวังคจลนะ เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน แต่ว่าเมื่อถึงภวังค์แล้ว เทียวหรือชานอยู่ในอารมณ์ของภวังค์นั้น ไม่ส่งออกไปนอกจากอารมณ์ของภวังค์นั้น ปฏิภาคนิมิตและนิมิตต่างๆ ความรู้ความเห็นทั้งหลายมีแสงสว่างเป็นต้น เกิดในภวังค์นี้ชัดมาก จิตเทียวอยู่ในอารมณ์นี้

ภวังคุปัจเฉทะ เมื่อจิตตกลงสู่ภวังค์แล้วขาดจากอารมณ์ภายนอกทั้งหมด แม้แต่อารมณ์ภายในของภวังค์ที่เป็นอยู่นั้น ถ้าเป็นทีแรกหรือยังไม่ชำนาญในภวังค์นั้นแล้วก็จะไม่รู้ตัวเลย เมื่อเป็นบ่อยหรือชำนาญในลักษณะของภวังค์นี้แล้วจะมีอาการให้มีสติรู้อยู่ แต่ขาดจากอารมณ์ใดๆ ทั้งหมด ภวังค์นี้จัดเป็นอัปนาสมาธิได้ ฉะนั้นอัปนาสมาธิบางท่านเรียกว่าอัปนาฌาน บางทีท่านเรียกว่าอัปนาสมาธิ มีลักษณะผิดแปลกกันเล็กน้อยดังอธิบายมาแล้วนั้น เมื่อถอนออกจากอัปนาสมาธิแล้ว มาอยู่ในอุปปจารสมาธิ ไม่ได้เป็นภวังคจลนะ ในตอนนี้พิจารณาวิปัสสนาได้ ถ้าเป็นภวังคจลนะแล้วมีความรู้แลนิมิตเฉยะ เรียกว่า อภิญญา ภวังค์ทั้งสามดังแสดงมานี้เป็นเครื่องหมายของฌาน

ความแตกต่างของฉาน ภวังค์ สมาธิ จะได้แสดงตอนอรุปฉานต่อไป

รูปฉาน มี ๔ คือ ปฐมฉาน ๑ ทุตติยฉาน ๑ ตติยฉาน ๑ จตุตถฉาน ๑

ปฐมฉาน นั้นประกอบด้วยองค์ ๕ คือ มีวิตก ยกเอาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งขึ้นมาเพ่งพิจารณาให้เป็นอารมณ์ ๑ วิจารณ์เพ่งคือพิจารณาเฉพาะอยู่แต่พระกรรมฐานนั้นอย่างเดียว ๑ เห็นชัดในพระกรรมฐานนั้นแล้วเกิดปีติ ๑ ปีติเกิดแล้วมีความเบาภายในใจเป็นสุข ๑ แล้วจิตนั้นก็แน่วอยู่ในเอกัคคตา ๑ เรียกว่าปฐมฉานมีองค์ ๕

ทุตติยฉาน มีองค์ ๓ ด้วยอำนาจเอกัคคตา จิตนั้นยังไม่ถอนกิจ ซึ่งจะยกเอาพระกรรมฐานมาพิจารณาอีกย่อมไม่มี ฉะนั้นฉานชั้นนี้จึงคงยังปรากฏเหลืออยู่แต่ปีติ สุข เอกัคคตาเท่านั้น

ตติยฉาน มีองค์ ๒ ด้วยอำนาจเอกัคคตา จิตติดอยู่ในอารมณ์ของตนมาก เพ่งเอาแต่ความสุขอย่างเดียว จึงยังคงเหลืออยู่เพียง ๒ คือ สุขกับเอกัคคตา

จตุตถฉาน มีองค์ ๒ เหมือนกัน คือ เอกัคคตาที่เพ่งเอาแต่ความสุขนั้นเป็นของละเอียด จนสุขนั้นไม่ปรากฏ เพราะสุขนั้นยังเป็นของหยาบกว่าเอกัคคตา จึงวางสุขอันนั้นเสียแล้วยังคงมีอยู่แต่เอกัคคตากับอุเบกขา

ฉานทั้งสี่นี้ละนิรณันต์ ๕ (คือสงบไป) ได้แล้วตั้งแต่ปฐมฉาน ส่วนฉานนอกนั้นกิจซึ่งจะต้องละอีกย่อมไม่มี ด้วยอำนาจการเพ่งเอาแต่จิตอย่างเดียวเป็นอารมณ์หนึ่ง จึงละองค์ของปฐมฉานทั้งสี่นี้เป็นลำดับไปแล้วยังเหลืออยู่แต่ตัวฉานตัวเดียว คือ เอกัคคตา ส่วนอุเบกขา เป็นผลของฉานที่ ๔ นั้นเอง แต่ปฐมฉานปรารภพระกรรมฐานภายนอกมาเป็นเหตุจำเป็น จึงต้องมีหน้าที่พิเศษมากกว่าฉานทั้ง ๓ เบื้องปลายนั้น ฉานทั้ง ๔ นี้ปรารภรูปเป็นเหตุ คือ ยกเอารูปพระกรรมฐานขึ้นมาเพ่งพิจารณา แล้วจิตจึงเข้าถึงซึ่งองค์ฉาน ฉะนั้นจึงเรียกว่า รูปฉาน

อรุปฉาน ๔ อรุปฉานนี้ ในพระสูตรต่างๆ โดยส่วนมากท่านไม่ค่อยจะแสดงไว้ เช่น ในโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น พระองค์ทรงแสดงแต่รูปฉาน ๔ เท่านั้น ถึงพระองค์ทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญกายคตากรรมฐานไว้ว่ามีอานิสงส์ ๑๐ ข้อ ๑๐ ความว่า ได้ฉานโดยไม่ลำบาก ดังนี้ แต่เมื่อก้าวถึงวิหารธรรมของท่านผู้ที่เข้าสมาบัติแล้ว ท่านแสดงอรุปฉานไว้ด้วย สมาบัติ ๘ ฉานทั้ง ๘ นี้ บางที่ท่านเรียกว่า วิโมกข์ ๘ บ้าง แต่ท่านแสดงลักษณะผิดแปลกออกไปจากฉาน ๘ นี้บ้างเล็กน้อย อรรถรสแลอารมณ์ของวิโมกข์ ๓ เบื้องต้น ก็อันเดียวกันกับรูปฉาน ๓ นั้นเอง เช่น วิโมกข์

ข้อที่ ๑ ว่า ผู้มีรูปเป็นอารมณ์แล้วเห็นรูปทั้งหลายครั้งนี้เป็นต้น แต่รูปมานแสดงแต่เพียง ๓ รูปมานที่ ๔ เลยแสดงเป็นรูปวิโมกข์เสีย อรูปวิโมกข์ที่ ๔ เอาสัญญาเวทิตนโรธมาเข้าไปใส่มานทั้ง ๘ รวมทั้งสัญญาเวทิตนโรธเข้าด้วยเป็น ๙ มานทั้งหมดนี้เป็น โลภีย์โดยแท้ แต่เมื่อท่านผู้เข้ามาเป็น อริยบุคคล มานนั้นก็ไปโลกุตระไปตาม เปรียบเหมือนกับฉลองพระบาทของพระราชา เมื่อคน สามัญรับมาใช้แล้วก็เรียกว่ารองเท้าธรรมดา ฉะนั้น ข้อนี้จะเห็นได้ชัดทีเดียวดังในเรื่องวิโมกข์ ๘ นี้ พระองค์ทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ ภิกษุจะฆ่าวิโมกข์ ๘ นี้ได้ด้วยอาวุธ ๕ ประการ คือ เข้าวิโมกข์ได้โดยอนุโลมบ้าง ทั้งอนุโลมแลปฏิโลมบ้าง เข้าออกได้ในที่ตนประสงค์ เข้าออกได้ซึ่ง วิโมกข์ที่ตนประสงค์ เข้าออกได้นานตามที่ตนประสงค์ จึงจะสำเร็จ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ดังนี้ ฉะนั้น ต่อไปนี้จะนำเอาอรูปมาน ๔ มาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย เพื่อผู้ที่สนใจจะได้นำไปพิจารณาใน โอกาสอันสมควร ผู้ได้รูปมานที่ ๔ แล้วจิตตกลงเข้าถึงอัปนาเต็มที่แล้ว ฉะนั้นท่านแสดงว่าเป็น บาทของอภิญา คือเมื่อต้องการอยากจะทำอะไรต่ออะไร แล้วน้อมจิตนั้นไปเพื่อความรู้ในสิ่ง นั้นๆ (คือถอนจิตออกมาจากอัปนามาหยุดในอุปปจาระ) แล้วสิ่งที่ตนต้องการรู้นั้นก็จะปรากฏชัด ขึ้นมาในที่นั่นเอง เมื่อไม่ทำเช่นนั้น จะเดินอรูปมานต่อ ก็มาพึ่งเอาองค์ของรูปมานที่ ๔ คือ เอกัคคตากับอุเบกขามาเป็นอารมณ์ จนจิตนั้นนิ่งแน่วแน่แล้วไม่มีอะไร ไม่ใส่ใจในเอกัคคตาแล อุเบกขาแล้ว คงยังเหลือแต่ความว่างโล่งเป็นอากาศอยู่เฉยๆ

อรูปมานที่ ๑ จึงได้ยึดเอามาเป็นอารมณ์ เรียกว่า อากาสนัญญาตนะ

อรูปมานที่ ๒ ด้วยอำนาจจิตเชื่อน้อมไปในมานกล้าหาญ ย่อมเห็นอาการของผู้รู้ว่าจิต ไปยึด อากาศ อากาศเป็นของภายนอก วิญญาณนี้เป็นผู้ไปยึดถือเอาอากาศมาเป็นอารมณ์ แล้วมาชมว่าเป็น ตนเป็นตัว วิญญาณนี้เป็นที่รับเอาอารมณ์มาจากภายนอก วิญญาณจึงได้กลับกลอกแล หลอกลง เวลานี้วิญญาณล่วงพ้นเสียได้แล้วจากอายตนะทั้งหลาย วิญญาณไม่มีอะไรเป็น เครื่องหมาย บริสุทธิเต็มที่แล้วก็ยินดีในวิญญาณนั้น ถือเอาวิญญาณมาเป็นอารมณ์ข่มนิวรณ์ธรรม อยู่ด้วยความบริสุทธิ์อันนั้น ดังนี้ เรียกว่าวิญญาณัญญาตนะ เป็นอรูปมานที่ ๒

อรูปมานที่ ๓ วิญญาณเป็นรูปจิต เมื่อติดอยู่กับวิญญาณแล้ว นิमितอันเป็นของภายนอกซึ่งจะ ส่งเข้าไปทางอายตนะทั้ง ๕ มันก็ไม่รับ พึ่งเอาแต่ความละเอียดแลความบริสุทธิ์อันเป็นธรรมารมณ์ ภายในอย่างเดียว จิตพึ่งผู้รู้ผู้ละเอียดก็ยิ่งเห็นแต่ความละเอียด ด้วยความน้อมจิตเข้าไปหาความ

ละเอียดจิตที่ยังละเอียดเข้าไปทุกที ก็อบจะไม่มีอะไรเลยก็ว่าได้ ในที่นั่นถือน้อยนิดเดียวก็ไม่มี (คืออารมณ์หยาบไม่มี) เรียกว่า อากิญจัญญายตนะ เป็นอรุปฌานที่ ๓

อรุปฌานที่ ๔ ด้วยอำนาจการเพ่งว่าน้อยหนึ่งในที่นี้ก็ไม่มิดังนี้อยู่ เมื่อจิตนุ่มไปในความละเอียดอยู่อย่างนั้น ความสำคัญนั่นนี่อะไรต่ออะไรย่อมไม่มี แต่ผู้ที่นุ่มไปหาความละเอียดแล ผู้รู้ว่าถึงความละเอียดนั้นยังมีอยู่ เป็นแต่ผู้รู้ไม่คำนึงถึง คำนึงเอาแต่ความละเอียดเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ในที่นั่นจะเรียกว่าสัญญาความจำอารมณ์อันหยาบก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีเสียแล้ว จะเรียกว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ แต่ความจำว่าเป็นของละเอียดยังมีปรากฏอยู่ ฌานชั้นนี้ท่านจึงเรียกว่า เนวสัญญานา สัญญายตนะ เป็นอรุปฌานที่ ๔

เมื่อแสดงมาถึงอรุปฌานที่ ๔ นี้ ท่านผู้อ่านทั้งหลายสมควรจะได้อ่านฉานวิเศษ คือ สัญญา เวทิตนโรธต่อไปอีกด้วย เพราะเป็นฉานแถวเดียวกัน แลเป็นที่สุดของฉานทั้งหลายเหล่านี้ คือผู้เข้าอรุปฌานที่ ๔ ชำนาญแล้ว เมื่อท่านจะเข้าสัญญาเวทิตนโรธ ก็มายึดเอาอรุปฌานที่ ๔ นี้เองมาเป็นอารมณ์ ด้วยการไม่ยึดเอาความหมายอะไรมาเป็นนิมิตอารมณ์เสียก่อนเมื่อจะเข้า ตามนัยของ นางธัมมทินนาเถรี ตอบปัญหานางวิสาขาอุบาสก ดังนี้ "ไม่ได้คิดว่าเราจักเข้า หรือเข้าอยู่ หรือเข้าแล้ว เป็นแต่น้อมจิตไปเพื่อจะเข้า ก็ได้บรมจิตไว้อย่างนั้นแล้วก่อนแต่จะเข้า เมื่อเข้านั้นวิสังขารคือ ความวิตกดับไปก่อน แล้วกายสังขารคือลมหายใจ แลจิตสังขารคือเวทนา จึงดับต่อภายหลัง ส่วนการออกก็ไม่ได้คิดอย่างนั้นเหมือนกัน เป็นแต่ได้กำหนดจิตไว้แล้วก่อนแต่จะเข้าเท่านั้น ว่าเราจะเข้าเท่านั้นวันแล้วจะออก เมื่อออกนั้นจิตสังขารเกิดก่อน แล้วกายสังขาร-วิสังขารจึงเกิดตามๆ กันมา เมื่อออกมาที่แรก ผัสสะ ๓ คือ สุนฺณุตผัสสะ ๑ อนิมิตตผัสสะ ๑ อปฺปนฺนิตตผัสสะ ๑ ถูกต้องแล้ว ต่อ นั้นไปจิตนั้นก็นุ่มไปในวิเวกดังนี้"

เอเสว มลฺโศ นตฺถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา

ทางอื่นนอกจากนี้แล้ว ที่จะเป็นไปเพื่อความเห็นอันบริสุทธิ์ ย่อมไม่มี

สมาธิ เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกายเป็นต้นแล้วจิตนั้นย่อมตั้งมั่น แน่วแน่นอยู่เฉพาะหน้าในอารมณ์อันเดียว แต่ไม่ถึงกับเข้าสู่ภวังค์ที่เรียกว่า ฉาน มีสติสัมปชัญญะตั้งมั่นรู้ตัวอยู่ จิตหยาบก็รู้ว่าหยาบ ละเอียดก็รู้ว่าละเอียด รู้จริงเห็นจริงตามสมควรแก่ภาวะของตน หากจะมีธรรมารมณต่างๆ เกิดขึ้นในขณะนั้น จิตนั้นก็มิได้หวั่นไหวไปตามธรรมารมณนั้นๆ ย่อมรู้ที่อยู่ว่าอันนั้นเป็นธรรมารมณ อันนั้นเป็นจิต อันนั้นเป็นนิมิตดังนี้ เป็นต้น เมื่อต้องการดูธรรมารมณ

นั่นก็ว่าได้ เมื่อต้องการปล่อยก็ปล่อยได้ บางทียังมีอุบายพิจารณาธรรมารมณ์นั้นให้ได้ปัญญา เกิดความรู้ชัดเห็นจริงในธรรมารมณ์นั้นเสียอีก อุปมาเหมือนบุคคลผู้นั่งอยู่ที่ถนนสี่แยก ย่อมมองเห็นผู้ที่เดินไปมาจากทิศทั้ง ๔ ได้ถนัด เมื่อต้องการติดต่อกับบุคคลเหล่านั้นก็ได้สมประสงค์ เมื่อไม่ต้องการติดต่อก็ทำกิจตามหน้าที่ของตนเรื่อยไปจะนั้น ดังนี้เรียกว่าสมาธิ

สมาธินี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ ชั้นคือ

ขณิกสมาธิ สมาธิที่เพ่งพิจารณาพระกรรมฐานอยู่นั้น จิตรวมบ้าง ไม่รวมบ้าง เป็นครู่เป็นขณะ พระกรรมฐานที่เพ่งพิจารณาอยู่นั้นก็ชัดบ้าง ไม่ชัดบ้าง เปรียบเหมือนสายฟ้าแลบในเวลากลางคืน ฉะนั้น เรียกว่า ขณิกสมาธิ

อุปจารสมาธิ นั้นจิตค่อยตั้งมั่นเข้าไปหน่อยไม่ยอมปล่อยไปตามอารมณ์จริงจัง แต่ตั้งมั่นก็ไม่ถึงกับแน่นเป็นอารมณ์อันเดียว ถึงเที่ยวไปบ้างก็อยู่ในขอบเขตของจิต อุปมาเหมือนวอก เจ้าตัวกลับกลอกถูกไข่มุกไว้ที่หลัก หรือนกกระทาขังไว้ในกรงฉะนั้น เรียกว่าอุปจารสมาธิ

อัปนาสมาธิ นั้นจิตตั้งมั่นจนเต็มขีด แม้ขณะจิตนิดหน่อยก็มีได้ปล่อยให้หลงเพลินไปตามอารมณ์ เอกัคคตารมณ์จึ่งนิ่งแน่น ใจใสแจ้วเฉพาะอันเดียว มิได้เที่ยวเกาะเกาะแสหาอิตตาแล อนัตตาอีกต่อไป สติสมาธิภายในนั้น หากพอดีสมสัดส่วน ไม่ต้องระวัง ไม่ต้องตั้งสติรักษา ตัวสติสัมปชัญญะสมาธิ มั่นหากรักษาตัวมันเอง อัปนาสมาธินี้ละเอียดมาก เมื่อเข้าถึงที่แล้ว ลมหายใจแทบจะไม่ปรากฏ ขณะมันจะลง ทีแรกคล้ายกับว่าจะเคลิ้มไป แต่ยังไม่ถึงกับเปลอสติเข้าสู่ภวังค์ ขณะสนธิกันนี้ท่านเรียกว่า โคตรภูจิต ถ้าลงถึงอัปนาเต็มที่แล้วมีสติรู้อยู่ เรียกว่า อัปนาสมาธิ ถ้าหาสติมิได้ ใจน้อมลงสู่ภวังค์เข้าถึงความสงบหน้าเดียว หรือมีสติอยู่บ้างแต่เพ่งหรือยินดีชมแต่ความสุขอันเกิดจากความสงบอันละเอียดอยู่เท่านั้น เรียกว่า อัปนาฌาน

อัปนาสมาธินี้มีลักษณะคล้ายกับผู้ที่เข้าอัปนาฌานชำนาญแล้ว ย่อมเข้าหรือออกได้สมประสงค์ จะตั้งอยู่ตรงไหน ช้านานสักเท่าไรก็ได้ ซึ่งเรียกว่า โลกุตตรฌาน อันเป็นวิหารธรรมของพระอริยเจ้า อัปนาสมาธิเมื่อมันจะเข้าทีแรก หากสติไม่พอเปลอสติตัวเข้า กลายเป็นอัปนาฌานไปเสีย

ฌาน แล สมาธิ มีลักษณะและคุณวิเศษผิดแปลกกัน โดยย่ออย่างนี้ คือ

ฉันทไม่ว่าหยาบและละเอียด จิตเข้าถึงภวังค์แล้วเพ่งหรือยินคืออยู่แต่เฉพาะความสุขเลิศอันเกิดจากเอกัคคตารมณ์อย่างเดียว สติสัมปชัญญะหายไป ถึงมีอยู่บ้างก็ไม่สามารถจะทำองค์ปัญญาให้พิจารณาเห็นชัดในอริยสัจธรรมได้ เป็นแต่สักกามี ฉะนั้น กิเลสทั้งหลายมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้น จึงยังละไม่ได้ เป็นแต่สงบอยู่

ส่วน สมภาณี ไม่ว่าหยาบและละเอียด เมื่อเข้าถึงสมาธิแล้ว มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ตามขั้นและฐานะของตน เพ่งพิจารณาธรรมทั้งหลายอยู่ มีกายเป็นต้น ค้นคว้าหาเหตุผลเฉพาะในตน จนเห็นชัดตระหนักรู้แน่ตามเป็นจริงว่า สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่เป็นต้น ตามขั้นตามภูมิของตนๆ ฉะนั้น

สมาธิจึงสามารถละกิเลส มีสักกายทิฏฐิเสียได้ สมาธินี้ถ้าสติอ่อน ไม่สามารถรักษาระยะของตนไว้ได้ ย่อมพลัดเข้าไปสู่ภวังค์เป็นฉันทไป ฉันทถ้ามีสติสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้นเมื่อไร ย่อมกลายเป็นสมาธิได้เมื่อนั้น ในพระวิสุทธิมรรคท่านแสดงสมาธิเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับฉันท เช่นว่าสมาธิก่อปรด้วยวิตก วิจาร ปีติ เป็นต้น ดังนี้ก็มี บางที่ท่านแสดงสมาธิเป็นเหตุของฉันท เช่นว่าสมาธิเป็นเหตุให้ได้ฉันทขั้นสูงขึ้น ไป ดังนี้ก็มี บางที่ท่านแสดงสมาธิเป็นฉันทเลย เช่นว่าสมาธิเป็นกามาพจร รูปาพจร อรูปาพจร ดังนี้ก็มี แต่ข้าพเจ้าแสดงมานี้ก็ได้ผิดออกจากรูปนั้น เป็นแต่ว่าแยกแยะสมณะฉันท สมาธิ ออกให้รู้จักหน้าตามันในขณะที่ยังเกิดขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น สำหรับผู้ฝึกหัดเป็นไปแล้วจะไม่่ง ที่ท่านแสดงไว้แล้วนั้นเป็นการขี้ดียว หากที่ผู้มีความทรงจำน้อยจะเอามากำหนดรู้ได้

นิमित เมื่ออธิบายมาถึง ฉันท สมาธิ ภวังค์ ดังนี้แล้ว จำเป็นจะลืมเสียไม่ได้ซึ่งรสาชาติอันอร่อย (คือ นิमित) ซึ่งเกิดขึ้นในระยะของสิ่งเหล่านั้น ผู้เจริญพระกรรมฐานย่อมปรารถนาเป็นอย่างยิ่งแทบทุกคนก็ว่าได้ ความจริงนิमितมิใช่ของจริงทีเดียวทั้งหมด นิमितเป็นแต่เนโบายให้พิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงก็มี ถ้าพิจารณานิमितนั้นไม่ถูกก็เลยเขวไปก็มี ถ้าพิจารณาถูกก็ดีมีปัญญาเกิดขึ้น นิमितที่เป็นของจริงคือนิमितเป็นหมอดูไม่ต้องใช้วิพากษ์วิจารณ์อย่างนี้ก็มี นิमितนั้นเมื่อจะเกิดก็เกิดเอง เป็นของแต่งเอาไม่ได้ เมื่อจะเกิด เกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือเกิดจากฉันท ๑ สมาธิ ๑ เมื่ออบรมและรักษาธรรม ๒ ประการนี้ไว้ไม่ให้เสื่อมแล้ว นิमितทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเองอุปมาดังต้นไม้มที่มีดอกและผล ปรนปรือปฏิบัติรักษาต้นมันไว้ให้ดีเถิด อย่ามัวขอแต่ดอกผลของมันเลย เมื่อดันของมันแก่แล้ว มีวันหนึ่งข้างหน้าไม่ช้าคงได้รับดอกแลผลเป็นแน่นอน ดิกว่าจะไปมัวขอผลแลดอกเท่านั้น

นิมิต ที่เกิดจากฉานนั้น เมื่อจิตตกเข้าถึงฉานเมื่อไรแล้ว นิมิตทั้งหลายมีสุภเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในลำดับดังได้อธิบายมาแล้วในข้างต้นว่า จิตเมื่อเข้าจะเข้าถึงฉานได้ย่อมเป็นภวังค์เสียก่อน ภวังค์นี้เป็นเครื่องวัดของฉาน โดยแท้ ถ้าเกิดขึ้นในลำดับของภวังคบาท เกิดแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้ว นิมิตนั้นก็หายไปพร้อมทั้งภวังค์ด้วย ถ้าเป็นภวังคจลนะ พอเกิดขึ้นแล้วภวังค์นั้นก็เร่ร้อนเพลिनไปตามนิมิตที่น่าเพลิตเพลिनนั้น โดยสำคัญว่าเป็นจริง ถ้านิมิตเป็นสิ่งที่น่ากลัว กลัวจนตัวสั่น เสียขวัญ บางทีก็รู้ช้อยู่ว่านั้นเป็นนิมิตมิใช่ของจริง แต่ไม่ยอมทิ้งเพราะภวังค์ยังไม่เสื่อม ภวังคจลนะนี้เป็นที่ตั้งของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ มีโอภาโส แสงสว่างเป็นต้น ถ้าไม่เข้าถึงภวังค์ มีสติสัมปชัญญะแก่กล้า เป็นที่ตั้งของปัญญาได้เป็นอย่างดี มีวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นในที่นี้เอง นิมิตนั้นเลยกลายเป็นอุچارสมาธินิมิตไป ส่วนภวังคปัจจุขณะไม่มีนิมิตเป็นเครื่องปรากฏ ถ้ามีก็ต้องถอยออกมาตั้งอยู่ในภวังคจลนะเสียก่อน ตกลงว่านิมิตมีที่ภวังคจลนะอยู่นั่นเอง

นิมิตที่เกิดในสมาธิ เมื่อเกิดขึ้นในภูมิของฌณิกสมาธิ วัชแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้วก็หายไป อุปมาเหมือนกันกับบุคคลผู้เป็นลมสันนิบาตมีแสงวูบวาบเกิดขึ้นในตา หากันได้จำว่าเป็นอะไรต่ออะไรไม่ ถึงจะจำได้ก็อนุমানตามที่หลังคล้ายๆ กับภวังคบาทเหมือนกัน ถ้าเกิดในอุچارสมาธินั้น นิมิตชัดเจนแจ่มแจ้งดี เป็นที่ตั้งขององค์วิปัสสนาปัญญา เช่นเมื่อพิจารณาชั้น ๕ อยู่ พอจิตตกลงเข้าถึงอุچارสมาธิแล้ว หรือเข้าถึงอัปปนาสมาธิแล้วถอนออกมาอยู่ในอุچارสมาธิ นิมิตปรากฏชัดเป็นตามจริงด้วยความชัดด้วยญาณทัสสนะในที่นั้น เช่น เห็นรูปชั้นเป็นเหมือนกับตอม่น้ำ ตั้งขึ้นแล้วก็ดับไป เห็นเวทนาเป็นเหมือนกับฟองแห่งน้ำ เป็นก้อนวิ่งเข้ามากระทบฝั่งแล้วก็สลายเป็นน้ำตามเดิม เห็นสัญญาเป็นเหมือนหยับแฉด คุไปกลๆ คล้ายกับเป็นตัวจริง เมื่อเข้าไปถึงที่อยู่ของมันจริงๆ แล้วหยับแฉดนั้นก็หายไป เห็นสังขารเหมือนกับต้นกล้วยซึ่งหาแก่นสารในลำต้นสักนิดเดียวย่อมไม่มี เห็นวิญญาณเปรียบเหมือนมายาผู้หลอกให้จิตหลงเชื่อ แล้วตัวเจ้าของหายไปหลอกเรื่องอื่นอีก ดังนี้ เป็นต้น เป็นพยานขององค์วิปัสสนาปัญญาให้เห็นแจ้งว่า สัตว์ที่มีชั้น ๕ ต้องเหมือนกันดังนี้ทั้งนั้น ชั้นนี้มีสภาวะเป็นอยู่อย่างนี้ทั้งนั้น ชั้นมิใช่อะไรทั้งหมด เป็นของปรากฏอยู่เฉพาะของเขาเท่านั้น ความถึอมนอุปาทานย่อมหายไป มิได้มีวิปัสสนาที่สำคัญว่าชั้นเป็นตนเป็นตัว เป็นอาทิ

นตฺถิ ปญฺญาสมา อภา ปญฺญา ย ปริสุทฺถมฺติ

แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ผู้จะบริสุทธิ์เพราะปัญญา

วิปัสสนาปัญญา วิปัสสนาปัญญาเป็นผลออกมาจากอุچارสมาธิโดยตรง ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นว่า อุچارสมาธิเป็นที่ตั้งขององค์ปัญญา อธิบายว่า วิปัสสนาปัญญาจะเกิดนั้น สมาธิต้องตั้ง

มันลงเสียก่อนจึงจะเกิดขึ้นได้ มิใช่เกิดเพราะฉันทซึ่งมีแต่การเพ่งความสุขสงบอยู่หน้าเดียว และมิได้เกิดจากอัปนาสมาธิอันหมดจากสมมติสัญญาภายนอกเสียแล้ว จริงอยู่ เมื่อจิตยังไม่ถึงอัปนาสมาธิ วิปัสสนาปัญญาไม่สามารถจะทำหน้าที่ละสมมติของตนให้ถึงอัสวขัยได้ แต่ว่าอัปนาเป็นของละเอียดกว่าสัญญาภายนอกเสียแล้ว จะเอามาใช้ให้เห็นแจ้งในสังขารนี้ได้อย่างไรได้ อัปนาวิปัสสนาปัญญาเป็นผู้ตัดสินต่างหาก อุปัชฌายวิปัสสนาปัญญาเป็นผู้สืบสวนคดี ถ้าไม่สืบสวนคดีให้มีหลักฐานถึงที่สุดแล้ว จะตัดสินลงโทษอุปาทานอย่างไรได้ ถึงแม้ว่าอัปนาวิปัสสนาปัญญาจะเห็นโทษของอุปาทานว่าผิดอย่างนั้นแล้ว แต่ยังหาหลักฐานพยานยังไม่เพียงพอ ก็คงไม่สมเหตุผลผลอยู่นั่นเอง เหตุนี้ วิปัสสนาปัญญาจึงได้ยึดเอาตัวสังขารนี้เป็นพยาน เอาอุปัชฌายสมาธิเป็นโรงวินิจฉัย ท่านแสดงวิปัสสนาปัญญาไว้มีถึง ๑๐ นัยดังนี้ คือ

๑. **สมมุตสนญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารเฉพาะในภายในเห็นเป็นอนิจจาทิลักษณะแล้วพิจารณาสังขารภายนอกก็เป็นสภาวะอย่างนั้นด้วยกันหมดทั้งสิ้น หรือประมวลสังขารทั้งสองนั้นเข้าเป็นอันเดียวกันแล้วพิจารณาเห็นอย่างนั้น
๒. **อุทฺทพฺพญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารทั้งที่เกิดแลที่ดับโดยลักษณะอย่างนั้น
๓. **ภงฺกญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารเฉพาะแต่ฝ่ายทำลายอย่างเดียว โดยลักษณะอย่างนั้น
๔. **ภยฺตุปฺปญฺญาณ** เมื่อปัญญาพิจารณาเห็นอย่างภังคญาณนั้น แล้วมีความกลัวต่อสังขารเป็นกำลัง
๕. **อาทินวญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารเห็นเป็นโทษเป็นของน่ากลัว อุปมาเหมือนเรานอนอยู่บนเรือนที่ไฟกำลังไหม้อยู่ฉะนั้น โดยลักษณะอย่างนั้น
๖. **นิพฺพิทาญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาเห็นเป็นของน่าเกลียดน่าหน่าย ว่าเราหลงเข้าม้ายึดเอาของไม่ดีว่าเป็นของดี โดยลักษณะอย่างนั้น
๗. **มฺลฺลจฺตุกมฺยตาญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารแล้ว ใคร่หนีให้พ้นเสียจากสังขารนั้น เหมือนกับปลาที่ติดอวนหรือนกที่ติดข่ายฉะนั้น โดยลักษณะนั้น
๘. **ปฏิสงฺขาญฺญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขารโดยหาอุบายที่จะเอาตัวรอดด้วยอุบายต่างๆ ดังญาณทั้งหกในเบื้องต้นนั้น

๕. **สังขารูปกษญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขาร โดยอุบายต่างๆ อย่างนั้น เห็นชัดตามเป็นจริงไม่มีสิ่งใดปกปิด แล้วไม่ต้องเชื่อคนอื่นหมด หายความสงสัยแล้ววางเฉยในสังขารทั้งปวง โดยลักษณะนั้น

๑๐. **สัจจานุโลมิกญาณ** ปัญญาพิจารณาสังขาร โดยอนุโลมกลับถอยหลังว่า มันเป็นจริงอย่างไร มันก็มีอยู่อย่างนั้น ตัวสัญญาอุปาทานต่างหากเข้าไปยึดมั่นสำคัญมั่นว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ แต่แล้วสังขารมันก็เป็นอยู่ตามเดิม หาได้ย้ายไปเป็นอื่นไม่ สมกับที่พระองค์ทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ ผู้ที่จะพิจารณาสังขารเห็นจริงตามพระไตรลักษณ์ญาณแล้ว จึงจะมีขันตอนุโลม ถ้าหาไม่แล้วขันตอนุโลมย่อมมีไม่ได้ดังนี้

วิปัสสนาบางแห่งมีเพียง ๕ ท่านเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๕ ยกสัมมสนญาณออกเสีย ยังคงเหลืออยู่ ๕ นั้นเอง ในที่นี้นำมาแสดงให้ครบทั้ง ๑๐ เพื่อให้ทราบความละเอียดของวิปัสสนานั้นๆ

ความจริงวิปัสสนาญาณทั้งสิบนี้จะเกิดได้พร้อมๆ กันในวิถิจิตเดียวก็หาไม่ได้ เมื่อจะเกิดนั้นย่อมเกิดจากภูมิของสมาธิเป็นหลัก สมาธิเป็นเกณฑ์ ถ้าหากสมาธิหนักแน่นมาก หรือถอนออกจากอัปนาใหม่ๆ แล้ว วิปัสสนาญาณทั้งหกเหล่านี้คือ อุทัพพญาณ ภังคญาณ ภยคุปฏฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจितุกัมยตาญาณ มักเกิด ถ้าหากอุปจารสมาธิแก่กล้า วิปัสสนาญาณทั้งสองเหล่านี้ คือ สัมมสนญาณ กับ ปฏิสังขญาณ มักเกิด เรียกกันง่ายๆ ว่า ถ้าอุปจารสมาธิกล้าก็คือหนักไปทางปัญญา อัปนาสมาธิกล้าก็คือหนักไปในทางสมถะ

ถ้าสมถะกับปัญญามีกำลังพอเสมอเท่าๆ กัน ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้ว สังขารูปกษญาณย่อมเกิดขึ้น หรือจะเรียกอีกนัยหนึ่งว่า มัคคสมังคี ส่วนสัจจานุโลมิกญาณ เป็นผลพิจารณาอนุโลมตามสังขาร ไม่แย้งสมมติบัญญัติของโลกเขา ความจริงของเขาเป็นอยู่อย่างไร ก็ให้เป็นไปตามความเป็นจริงของเขาอย่างนั้น ส่วนความจริงของท่านผู้รู้จริงเห็นจริงแล้ว ย่อมไม่เสื่อมไปตามเขา ถ้าเป็นผลของโลกุตตระ พระอริยเจ้าทั้งหลายท่านย่อมพิจารณาอนุโลมตามพระอริยสัจของท่าน คือ เห็นตามความจริง ๔ ประการ ได้แก่ จริงสมมติ จริงบัญญัติ จริงสัจจะ จริงอริยสัจ วิชาของพระอริยเจ้า จึงได้ชื่อว่า วิชาอันสมบูรณ์ทุกประการ

ส่วนสัมมสนญาณเป็นวิปัสสนาญาณตัวเดิม อธิบายว่า สัมมสนญาณนี่เป็นที่ตั้งของวิปัสสนาญาณทั้งเก้า เมื่อวิปัสสนาญาณตัวนี้ทำหน้าที่ของตนอยู่นั้น วิปัสสนาญาณนอกนี้ย่อมมาเกิดขึ้นในระหว่าง แล้วแต่จะได้โอกาสสมควรแก่หน้าที่ของตน เช่น สัมมสนญาณ พิจารณาสังขารทั้งปวงอยู่

โดยพระไตรลักษณ์ พอเห็นชัดเป็นทุกข์ ภัยอุปฏฐานญาณก็เกิด เห็นเป็นอนิจจัง ภัยคุณญาณก็เกิด เห็นเป็นอนัตตา มุญจิกุทัมยตาญาณก็เกิด เป็นอาทิ ฉะนั้น สัมมสนญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นฐานที่ตั้งของ วิปัสสนาทั้งเก้าขั้น

สัมมสนญาณนี้ในคัมภีร์ปฏิบัติสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระท่านแสดงภูมิฐานไว้กว้างขวางมาก ถ้าต้องการ เชิญดูในคัมภีร์นั้นเถิด หากจะนำเอามาลงในหนังสือเล่มนี้ ก็จะเป็นหนังสือเล่มโตเกินต้องการไป แต่จะนำเอาใจความย่อๆ พอเป็นนิเขปมาแสดงไว้สักเล็กน้อยว่า ปัญญาการพิจารณาสังขารทั้งปวง ทั้งภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ไกล ใกล้ อดีต อนาคต เข้ามารวมไว้ในที่เดียวกัน แล้วพิจารณาให้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ดี พิจารณาภายในโดยทวัตติงสาการก็ดี พิจารณาขั้นทั้ง ๕ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ผัสสะ ๖ วิญญาณ ๖ หรือธาตุ ๔ ธาตุ ๑๘ โดยนับดังพิจารณาสังขารทั้งปวง รวมเรียกว่า สัมมสนญาณแต่ละอย่างๆ ฉะนั้น สัมมสนญาณจึงเป็นของกว้างขวางมาก แลเป็นภูมิฐานของวิปัสสนาทั้งหลายด้วย วิปัสสนาทั้งหลายมีสัมมสนญาณเป็นต้น เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ ย่อมมาปรากฏชัดเจนเฉพาะอยู่ในที่เดียวโดยไตรลักษณ์ญาณ มีอาการดังนี้ จึงจะเรียกว่าวิปัสสนาแท้

อนึ่ง วิปัสสนานี้ ถ้าภูมิคือสมาธิยังไม่มั่นคงพอ อาจกลายเป็นฉานไป อาจทำปัญญาให้เขวไปเป็นวิปลาส หรือเป็นอุปกิเลส เป็นอุจเฉททิฏฐิ แลสัสสตทิฏฐิ ไปก็ได้ เหตุนี้ วิปัสสนาปัญญาท่านจึงแสดงไว้เป็น ๒ คือ โลกีย์ ๑ โลกุตตระ ๑ อธิบายว่าที่เป็นโลกีย์นั้น วิปัสสนาเข้าไปตั้งอยู่ในโลกียภูมิ มีสมถะและวิปัสสนาอันเจริญไม่ถึงขีด คือ ไม่สม่ำเสมอกัน ไม่มีปฏิสังขารญาณเป็นเครื่องตัดสิน มีสังขารโลมิกญาณเป็นเครื่องอยู่ ส่วน โลกุตตรวิปัสสนาปัญญาเข้าถึงมัคคสังคิ ตัดเสียซึ่งอุปกิเลส แลทิฏฐิวิปลาส อุจเฉททิฏฐิได้

มรรค มรรคปฏิบัติทางปฏิบัตินั้น ดำเนินเข้าไปในกามาจรภูมิก็ได้ เข้าในรูปาจรภูมิก็ได้ อรูปาจรภูมิก็ได้ เข้าไปในโลกุตตรภูมิก็ได้ มรรคใดซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นแก่นสาร มีมรรคทั้งเจ็ด คือ สัมมาสังกัปปเป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน เป็นบริวารบริวารที่สัมปยุตเข้ากับภูมินั้นๆ ได้ชื่อว่ามรรคในภูมินั้น

ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะมรรคที่เกิดในวิปัสสนาญาณอย่างเดียวตามความประสงค์ในที่นี้ คือนับตั้งต้นแต่เจริญสมถะมาจนกระทั่งถึงวิปัสสนาญาณนี้ จัดเป็นมรรควิธีหนทางปฏิบัติที่จะให้ข้ามพ้นจากทุกข์ทั้งนั้น แต่บางทีในวิถีทางที่เดินมานั้น อาจพลัดไผ่เข้าช่อมटकหลุมบ่อและวกเวียนบ้าง

เป็นธรรมดา อย่างที่อธิบายมาแล้วไม่ผิด คือ อาจจะไปเป็นอุปภิเสศ แลทธิภูวิปลาต แลอุเจททธิภูวิ
สัสตติภูวิ เพราะมรรคยังไม่ชำนาญ คือ ทางยังไม่ราบรื่น เมื่อไม่เป็นเช่นนั้น นายตรวจเอก คือ มัค
คามัคคญาณทัสสนะก็จะไม่มีหน้าที่จะทำ แต่ถ้ามรรคนี้เป็น โลกุตตระ คือ เป็นเอกสมังคีประชุม
ลงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว ทางที่สองซึ่งจะนำพระอริยเจ้าให้ลงแวงเวียนอีก คือ เป็น
มิจจาทิภูวิยอมไม่มี มรรคแท้มีอันเดียวเท่านั้น แต่มรรคส่วนมากท่านแสดงไว้มีองค์ ๘ ประการ มี
สัมมาทิภูวิความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นเป็นปรีโยสาน แต่ในที่บางแห่ง เช่น
สัมมจักกัปปวัตตนสูตร ท่านแสดงว่า มรรคมีองค์อัยยะ ๘ ของพระอริยเจ้ามีอันเดียว องค์อันเดียว
นั้นไม่แก่ทางมัชฌิมาเป็นกลาง แท้จริงทางนั้นเอกเป็นมัชฌิมานี้เป็นทางของพระอริยเจ้าโดยตรง
องค์อัยยะทั้ง ๘ มารวมอยู่ในองค์อันหนึ่ง คือ สัมมาทิภูวิ ความเห็นชอบ สัมมาทิภูวิต้องละเอียดซึ่ง
อดีตอนาคตสัญญา เฟงพิจารณาขันธุ์แจ้งแทงตลอดเห็นตามสภาวะเป็นจริงทุกสิ่งถ้วนถี่ ทั้งขันธุ์
ภายใน ภายนอก หยาบและละเอียดเสมอกับด้วยปัญจขันธุ์ คือ สัมมสนญาณประหาร โสฬสวิจิจจนา
ให้ขาดด้วยอำนาจปฏิสังขญาณ ผ่านพ้นมรรคพโหมสงสารด้วยอุเบกขาญาณเข้าถึงซึ่งมรรคอัน
เอก จิตสงบวิเวกอยู่ด้วยญาณ ด้วยอำนาจมัคคปหาน อาการทั้งหลาย ๘ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น มี
สัมมาสมาธิเป็นปรีโยสาน เหตุการทำหน้าที่ นี้แลจึงเรียกว่า ทางมัชฌิมาเป็นทางเอก เป็นทางวิเวก
บริสุทธิ์หมดจด หากจะไปกำหนดตามอาการเป็นต้นว่า สัมมาทิภูวิความเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัง
กรรมทั้ง ๔ ตามเป็นจริง เป็นต้น ย่อมไม่พ้นจากโสฬสวิจิจจนา กำหนดว่าสัมมาสมาธิความตั้ง
ใจมั่นเป็นปรีโยสานแล้ว เป็นอาการ ย่อมไม่ข้ามพ้นจากสัญญาอนาคตไปได้แน่ แต่เมื่อเข้าถึงมัชฌิมา
ทางอันเอกแล้ว ย่อมรู้แจ้งซึ่งอาการบริหารบริวารของสัมมาทิภูวิได้เป็นอันดี เป็นต้นว่า การเฟง
พิจารณาพระกรรมฐาน มีกายคตา อสุภ เป็นต้น ก็เพื่อพ้นจากความดำริในกาม การพิจารณาว่าอัน
นั้นเป็นอสุภ เป็นธาตุ เป็นต้น เรียกว่าบนคนเดียว ไม่เสียคติใคร ได้ชื่อว่าสัมมาวาจา การประกอบ
ตามหน้าที่ของสมณะหรือวิปัสสนา ไม่ต้องไปเกาะกระรากับคนอื่น ๆ เรียกว่าสัมมาทมัณตะ การ
มีสติเฟงพิจารณาองค์สมณะแลวิปัสสนาอยู่นั้น ได้ชื่อว่ามีชีวิตอันไม่เปล่าเสียจากประโยชน์ ได้ชื่อ
ว่าสัมมาอาชีวะ การเฟงพิจารณาสมณะทั้งปวงก็ดี หรือเจริญวิปัสสนาปัญญาทั้งสิ้นก็ดี ได้ชื่อว่าเป็น
การพาการแจวอยู่แล้ว ด้วยเรือลำเล็กลอยในน้ำคือโอฆะ จึงเรียกว่าสัมมาวายามะ การเจริญ
สมถวิปัสสนามาโดยลำดับไม่ถอยหลัง มีสติตั้งมั่นจึงไม่เสื่อมจากภูมินั้นๆ เรียกว่าสัมมาสติ ใจแน่ว
แน่นมั่นคงตรงต่อสัมมาทิภูวิตั้งแต่ต้นจนกระทั่งสมังคี มัชฌิมาทางเอกนี้ ไม่มีวิปลาตและอุเจททธิภู
สัสตติภูวิ โสฬสวิจิจจนาเป็นเครื่องกั้นนั้นแล จักได้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ องค์อริยมรรคแท้

บริวารบริวารทั้ง ๗ ของสัมมาทิฐิ ถ้าเป็นอริยมรรคแล้ว ย่อมรวมเป็นอันเดียว มีในที่เดียวไม่แตกต่างกันออกไปเลย จะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้นนั่นเอง จึงได้นำสมัญญาว่าทางอันเอก มรรค ๘ นี้รวมสมังคีเป็นองค์อันหนึ่งในภูมิของพระอริยเจ้าแต่ละภูมินั้นครั้งเดียว ในสมัยวิมุตติแล้วไม่กลับเป็นอีกต่อไปในสมัยอื่น นอกนี้เป็นมคคปฏิบัติทำตามมรรคเท่านั้น ดังจักมีคำถามว่า ถ้ามคคสมังคีเกิดมีในภูมิของพระอริยเจ้าแต่ละชั้นนั้นครั้งเดียวแล้วไม่กลับเกิดอีก ถ้าอย่างนั้นพระอริยเจ้าก็เป็นอริยะแต่ขณะมคคสมังคิสมัยวิมุตติ นอกจากนั้นแล้วก็เป็นที่ปฤชณธรรมดาชิ ตอบว่ามีใช้อย่างนั้น มคคสมังคิสมัยวิมุตตินี้มีเฉพาะในภูมิของพระอริยะเท่านั้นแล้วเป็นของแต่งเอาไม่ได้ แต่งได้แต่มคคปฏิบัติ คือ สมณะแลวิปัสสนาเท่านั้น เมื่อธรรมทั้งสองนั้นมีกำลังสม่ำเสมอไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้วเมื่อไร มคคสมังคิสมัยวิมุตติก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น เมื่อเกิดขึ้นครู่หนึ่งขณะหนึ่งแล้วก็หายไป นอกจากนั้น ถ้าเป็นพระเสขบุคคลก็ดำเนินมคคปฏิบัติทางขั้นสูงต่อไป อย่างนั้นอีกเรื่อยๆ ไป ถ้าเป็นพระอเสขบุคคลแล้ว มคคปฏิบัติทางนั้นก็เป็นการธรรมดาในทิฐฐธรรมหรือศีลเลขปฏิบัติของท่านต่อไป ท่านแสดงไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะว่า พระอริยมรรคของพระอรหันต์ทำหน้าที่ปหานกิเลสทั้งหลายมีอุปธิกิเลสเป็นต้นแล้ว ผลก็เกิดขึ้นในลำดับครู่หนึ่งแล้วก็หายไป แท้จริงของ ๒ อย่างนี้แต่งเอาไม่ได้ คือ ภาวังคจิต ๑ มคคสมังคี ๑ แต่ภาวังคจิตถึงแต่งเอาไม่ได้ก็จริง แต่เข้าถึงที่เดิมได้บ่อยๆ เพราะภาวังคจิตมีอุปธิยึดมั่นอยู่ในภูมินั้นๆ ส่วนมคคสมังคีไม่มีอุปธิเข้ายึดมั่นเฉพาะในภูมินั้นๆ เสียแล้ว ฉะนั้น พระเสขบุคคลถึงหากว่าท่านยังไม่ถึงพระนิพพาน ก็เพราะละอุปธิอันละเอียดยังไม่หมด แต่ท่านได้รับรสของอมตะแล้ว หรือที่เรียกว่าตถถึงกระแสพระนิพพานแล้ว มีคติอันไม่ถอยหลังเป็นธรรมดา ถึงพระโสดาทั้งสามชั้นนั้นก็ดี หรือพระสกิทาคาก็ดี ท่านก็มีคติแน่นอนไม่ต้องคอยบายอีกเป็นแท้ ถึงท่านเดินทางยังไม่ตลอดมีอุปสรรคพักผ่อนนอนนอนแรมตามระยะทาง (คือตาย) ก็ดี แต่ท่านยังมีจุดมุ่งหมายที่ปลายทางอยู่เสมอแลตื่นนอนแล้ว นิสัยตักเตือนเป็นเพื่อนสหายพอสบอุบายที่เหมาะสมจะก็รีบเดินทันที เหตุนี้พระเสขะทั้ง ๒ องค์นี้จะว่าเสื่อมได้ก็ใช่เพราะไม่ติดต่อตายในกลางคัน ภูมินั้นก็พักไว้ไปเสวยผลเสียก่อน หรืออินทรีย์ยังไม่แก่กล้าสามารถจะเดินให้ทันเขา แต่ตอนหลังนี้ไม่มีปัญหา จะว่าไม่เสื่อมก็ได้ เพราะวานิสัยนั้นยังมีอยู่ อุปมาเหมือนกับพืชผลที่บุคคลเก็บมาไว้ข้างในไม่เหี่ยวแห้ง ถึงแม้จะนำไปปลูกในประเทศที่ใดๆ ก็ดี เมื่อมีผลขึ้นมาแล้วจะต้องมีรสชาติอย่างเดิมอยู่นั่นเอง ฉะนั้น เรื่องนิสัยนี้ ถ้าผู้ใช้ความสังเกตจะทราบได้ชัดทีเดียวว่าทุกๆ คนย่อมมีนิสัยไม่เหมือนกัน นิสัยของแต่ละคนนั้นจะแสดงให้เห็นปรากฏตั้งแต่เด็กๆ จนกระทั่งแก่ ย่อมจะแสดงอาการอยู่ในขอบเขตอันเดียวกันเรื่อยๆ มาทีเดียว นิสัยเป็นของละเอียดยาก เว้นไว้แต่พระสัมมาสัมพุทธะเท่านั้นจะละได้ ส่วนพระอรหันต์จีณาสพละไม่ได้ เช่นพระสารีบุตรเถระเป็นตัวอย่าง นิสัยท่านเคยเกิดเป็นวานรมาแล้วแต่

ก่อน ครั้นมาในชาตินี้ถึงเป็นพระจีณาสพแล้ว นิสัยนั้นก็ยังคงติดตามมาอยู่ เมื่อท่านจะเดินเหินไปในที่ เป็นหลุมบ่อ โขดหิน ท่านมักชอบกระโดดอย่างวามร นี่เป็นตัวอย่าง

สโมธานปริวัฏ สมถวิปัสสนาดังแสดงมาแล้วตั้งแต่ต้นจนอวสานนี้ เป็นวิถีทางเดินของผู้ ปฏิบัติทั้งหลาย ทุกๆ คนจะเวียนเสียไม่ได้ ชื่อเลอาการของสมถวิปัสสนาดังแสดงมาแล้วหรือนอก ออกไปกว่านั้นก็ดี ถึงจะมีมากสักเท่าใด ผู้ฝึกหัดพระกรรมฐานมากำหนดเพ่งเอาแต่เฉพาะกายอย่าง เดียว โดยให้เห็นเป็นธาตุเป็นอสุภเป็นต้น เท่าที่อธิบายมาแล้วข้างต้นนั้น เท่านี้ก็เรียกว่าเดินอยู่ในวิถี ขอบเขตของทางทั้ง ๒ นั้นอยู่แล้ว การปฏิบัติไม่เหมือนเรียนปริยัติ เรียนปฏิบัตินั้นเราเรียนแล้วได้ น้อยหรือมากก็ตาม ตั้งหน้าตั้งตาลงมือทำตามให้รู้รสชาติของความรู้ที่แท้จริง เรียนเพื่อหาความรู้ ในการที่จะถอนตนออกจากเครื่องยุ่งเหยิง แม้แต่บทพระกรรมฐานที่เรียน ได้แล้วเอามาเจริญ บริกรรมเพ่งพิจารณาอยู่นั้นก็ดี ถ้าหากเข้าถึงสมถวิปัสสนาอันแท้จริงแล้วก็จะสละทิ้งหมดทั้งนั้น คงยังเหลืออยู่แต่ความรู้ความซัดอันเกิดจากสมถวิปัสสนานั้นเท่านั้น สัจญาปริยัติจะไม่ปรากฏ ณ ที่ นั้นเลย แต่มนโอบัญญุติจะปรากฏขึ้นมาแทนที่ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นอันนั้นจึงเป็นปัจจัยตั้ง จึงถึง องค์พระธรรมนำผู้รู้ผู้เห็นนั้นให้บริสุทธิ์หมดจดได้ ส่วนการเรียนพระปริยัติ เรียนเพื่อจดจำตำรา คัมภีร์ มีจำบาลี บทบาท อักษร พยัญชนะ เป็นต้น อันเป็นพุทธวจนะรากเหง้าของพุทธศาสนา ต้อง ใช้กำลังสัจญาจดจำเป็นใหญ่ คนเรียนพระกรรมฐานอื่นๆ นอกจากรูปกายนี้แล้ว (ข้าพเจ้าเห็นว่า) ไม่เหมาะแก่ผู้ปฏิบัติซึ่งมีการจดจำพระปริยัติน้อย เพราะกายนี้เพ่งง่าย รุ่งง่าย จำได้ง่าย เพราะมีอยู่ใน ตัวทุกเมื่อ แผลงถึงเราจะไม่ทราบว่ธรรมทั้งหลายมีกรรมฐาน ๔๐ เป็นต้น มีอยู่ในตนก็ดี เมื่อเรา เพ่งพิจารณาในรูปกายนี้ ก็ได้ชื่อว่าเจริญพระกรรมฐานทั้งหลายเหล่านั้นอยู่แล้ว แล้วเป็นที่ตั้ง อุปาทานอันเป็นแหล่งแห่งกิเลสทั้งหลาย มีสักกายทิฏฐิความหลงถือว่าเป็นเราเป็นเขา เป็นต้น

เมื่อมาเพ่งรูปกายนี้โดยวิธีที่แสดงมาข้างต้นนั้น หากมาเห็นซัดตามเป็นจริงว่ารูปกายนี้เป็นแต่ สักว่าธาตุดินเป็นต้น เมื่อจิตยังไม่หลุดพ้นจากอุปาทาน ก็ได้ชื่อว่าเห็นอาการของธรรมทั้งหลายอยู่ แล้ว หรือเห็นด้วยจิตอันดิ่งแน่วแน่วด้วยองค์วังค์ ก็พอจะยังนิวัตรธรรมให้สงบอยู่ได้ ถ้าสมาธิแน่ว แน่ดี อันมีวิปัสสนาเป็นผลเกิดขึ้นในที่นั้น ก็จะย้อนกลับมาเพ่งวิพากษ์วิจารณ์รูปสังขารตัวนี้เอง เมื่อเห็นตามเป็นจริงแล้ว ก็จะทิ้งอุปธิตัวนี้แหละ

ฉะนั้น รูปกายนี้จึงได้ชื่อว่าเหมาะ สมควรที่จะเอามาเป็นอารมณ์เจริญกรรมฐานของผู้มีการ จดจำน้อย เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณารูปกรรมฐานอันนี้เป็นอารมณ์อยู่ จะได้รับความรู้จากรูปอันนี้เป็นอัน มาก เช่น จะรู้ว่ารูปอันนี้สักแต่ธาตุ ๔ ชั้น ๕ आयตนะ ๖ หรือเป็นอสุภเป็นต้น เมื่อจิตพลิกกลับ

จากสัญญาอุปาทานที่เข้ามายึดถือใหม่นี้ แล้วเข้าไปรู้เห็นด้วยความรู้ความเห็นอันเป็นภาวะเดิมของตัว สัญญาอุปาทานใหม่นี้จะเป็นที่ขบขันมิใช่น้อย สมณะหรือฆานและสมาธิจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมาปรารถนาอุปการฐานอันนี้เป็นอารมณ์ วิปัสสนาเห็นแจ้งชัดได้ก็เพราะมาเพ่งเอาอุปสังขารอันนี้เป็นที่ตั้ง ฉะนั้น ทางทั้ง ๒ เส้นนี้เป็นของเกี่ยวพันกันไปในตัว

อธิบายว่าเมื่อเจริญสมณะมีกำลังแล้ววิปัสสนาจึงจะเดินต่อ เมื่อเดินวิปัสสนาเต็มที่แล้ว จิตก็ต้องมาพักอยู่ในอารมณ์ของสมณะนั่นเอง ทั้งที่จิตเดินวิปัสสนาอยู่นั้น เช่น พิจารณาเห็นสังขารเป็นอนิจจลักษณะเป็นต้น จิตก็สงบเพ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้นเอง วิปัสสนาจึงแจ้งชัด ซึ่งจัดว่ามีสมณะอยู่พร้อมแล้ว เมื่อเจริญสมณะอยู่ เช่น เพ่งพิจารณารูปกายอันนี้ให้เป็นธาตุ ๔ เป็นต้น ตามความเป็นจริงแล้ว จิตนั้นสงบแน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันนั้น ความเห็นตามเป็นจริงก็ได้ชื่อว่าวิปัสสนาอยู่แล้ว สมณะและวิปัสสนาทั้งสองนี้ มีวิถีทางเดินอันเดียวกัน คือ ปรารถนารูปจันทรนี้เป็นอารมณ์เหมือนกัน จะมีแยกกันอยู่บ้างก็ตอนปลาย คือว่าเมื่อเจริญสมณะอยู่นั้น จิตตั้งมั่นแล้วนุ่มไปสู่เอกกัคคตารมณ์หน้าเดียว จนจิตเข้าถึงภวังค์นั้นแล จึงจะทิ้งวิปัสสนา เรียกว่าสมณะแยกทางตอนปลายออกจากวิปัสสนา ถ้าวิปัสสนาเดินออกนอกขอบเขตของสมณะ หรือสมณะอ่อนไปจนเป็นเหตุให้ฟุ้งซ่านตามอาการของสัญญา มีส่งตามตำราแลแบบแผนเป็นต้น เรียกว่าวิปัสสนาแยกออกจากสมณะ หรือจิตที่เพลิมองดูตามนิมิตต่างๆ ซึ่งเกิดจากสมณะนั้นก็ดี ถึงจิตนั้นจะแน่วแน่อยู่ในนิมิตนั้นก็ตาม เรียกว่าวิปัสสนาแปรไปเป็นวิปัสสนูปกิเลส เรียกว่าวิปัสสนาแยกทางออกจากสมณะเสียแล้ว

สมณวิปัสสนานี้ เมื่อมีกำลังเสมอภาคกันเข้าเมื่อไรแล้ว เมื่อนั้นแล มรรคทั้งแปดมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น จะมารวมกันเข้าเป็นองค์อันเดียว อย่าว่าแต่มรรคทั้งแปดเลย อริยสังขารทั้งสี่ก็ดี โภชิกขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดก็ดี หรือธรรมหมวดอื่นๆ นอกจากนี้ก็ดี ย่อมมารวมอยู่ในมรรคอันเดียวในขณะเดียวกันนั้น ขณะนั้นท่านจึงเรียกว่า สมัยวิมุตติ หรือ เอกภิกขมัย รู้แจ้งแทงตลอดในสัพพัญญูธรรมทั้งปวงขณะเดียว ของไม่รวมกันอยู่ ณ ที่เดียวจะไปรู้ได้อย่างไร จึงสมกับคำว่า ผู้มีเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ จึงจะถึงวิมุตติธรรมได้ดังนี้

ดังจักมีคำถามว่า มรรคทั้งแปดทำไมจึงมารวมเป็นอันเดียวกัน แล้วธรรมทั้งหลายมีอริยสัง ๔ เป็นต้น ก็มารวมอยู่ในที่นั้นด้วย ส่วนผู้ที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้นแต่ก่อนๆ ก็ไม่ทราบว่าจะอะไรเป็นธรรมหมวดไหน แต่ในเวลาธรรมมารวมเข้าเป็นอันเดียวกันแล้วทำไมจึงรู้ได้ (ข้าพเจ้าขอตอบโดยอนุมานว่า) เพราะจิตเดิมเป็นของอันเดียว ที่ว่าจิตมีมากดวง เพราะจิตแสดงอาการออกไปจึงได้

มีมาก เมื่อจิตมีอันเดียว ธรรมอันบริสุทธิ์ที่จะทำให้หลุดพ้นจากอาการอย่างก็ต้องมีอันเดียว เหมือนกัน จิตอันเดียว ธรรมอันเดียว จึงเข้าถึงซึ่งวิมุตติได้ จึงเรียกว่า **เอกาภิสมัยวิมุตติ**

ส่วนท่านผู้ที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้นได้ แต่เมื่อก่อนๆ ถึงจะไม่รู้ว่า อันนั้นเป็นธรรมชาติ นั้นๆ ก็ดี แต่เมื่อมารวมอยู่ในที่เดียวกันแล้ว ย่อมเห็นทั้งหมดว่าอันนั้นเป็นธรรมอย่างนั้น มีกิเลส และไม่มีกิเลส แสดงลักษณะอาการอย่างนั้นๆ ย่อมปรากฏชัดอยู่ในที่อันเดียว ส่วนสมมติบัญญัติ จัดเป็นหมวดเป็นหมู่แต่งตั้งขึ้นมาตามลักษณะที่เป็นจริงอยู่นั้น จึงมีชื่อเรียกต่างๆ เป็นอย่างๆ ออกไป สำหรับผู้รู้ที่อยู่ในที่เดียว เมื่อเห็นชัดเช่นนั้นแล้ว ใครจะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม สิ่งเหล่านั้นย่อมเป็นอยู่อย่างนั้นๆ ที่เดียว ข้อนี้เปรียบเหมือนกับกล้องจุลทรรศน์รวมดึงดูเอาเงาของ ภาพทั้งหลายที่มีอยู่ข้างหน้าเข้ามาไว้ที่เดียวทั้งหมด แล้วทำภาพในขณะเดียวกันทั้งหมด แต่กล้อง นั้นมิได้สมมติบัญญัติภาพเหล่านั้นเลย

ฉะนั้น สมถวิปัสสนาที่แสดงมาแต่ต้นจนอวสานนี้ เป็นวิถีทางของพระโยคาวจรผู้เจริญ สมถวิปัสสนา เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคอันสูงขึ้นไปโดยลำดับ ถ้าเป็นมรรคสามในข้างต้น ความรู้ ความเห็น การละ ก็เป็นไปตามภูมิของตนโดยลำดับของมัคคสมังคินั้น มีผลเกิดขึ้นในความอึด ความเต็มแล้ว วางเฉยขณะหนึ่งแล้วก็หายไป ต่อเนื่องไปก็ดำเนินมัคคปฏิบัติทาต่อไปอีก ในสมัยวิมุตติ อื่นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ถ้าเป็นมรรคที่สูงสุดยอดเยี่ยมของมรรคทั้งหลายแล้ว ต่อจากผลนั้นมามี ลักษณะจิตอันหนึ่ง ให้น้อมไปในวิเวกเป็นอารมณ์ แล้วย้อนกลับมาตรวจดูมัคคปฏิบัติ อันปหาน กิเลสแล้วชำระธรรมารมณ์อันเป็นเครื่องอยู่ต่อไป ข้อนี้อุปมาเหมือนบุรุษผู้ชาวสวนถางป่า เมื่อเขา ถางป่าเตียนหมดแล้วก็ใช้ไฟเผา จนทำให้ที่เขาดางนั้นเป็นเถ้าเป็นฝุ่นไปหมด เมื่อป่าที่เขาเผา นั้น เตียนโล่งไปหมดแล้ว เขาก็มาตรวจดูภูมิภาคเหล่านั้นด้วยความปลาบปลืม ที่ไหนสมควรจะ เพาะปลูกพืชพรรณธัญญาชาติสิ่งใด ในที่ไหน เขาก็ปลูกตามชอบใจ

ฉะนั้น ขอสาธุชนผู้หวังอมตสให้ปรากฏในมัคควิถี จงพากันยินดีในทางอันเอกจะ ได้ถึงวิเวก อันเกษมसानต์ การกระทำพระกรรมฐานดังแสดงมาแล้วนี้มีใช่เป็นการยากลำบากนัก ถ้าหากรู้จัก หนทางแล้ว เดินพริบหนึ่งขณะจิตเดียวก็จะถึงซึ่งเอกายนมรรค ไม่จำเป็นจะต้องพักผ่อนนอนแรม ตามระยะทางให้ชักช้า ขอแต่เจริญพากันตั้งศรัทธาปสาทะในมัคคปฏิบัติเป็นนายหน้าก็แล้วกัน **คุณ มหันต์อันเราประสงค์คงได้แน่**